

Sarlós Zsuzsa

Életrajz

Sarlós Zsuzsa humorával és lazaságával nagyon kedves benyomást tett rám. Jóízű kacagása nagyon jó hangulatúvá tette a találkozásokat. Az interjút pár szál cigaretta mellett adta, elmondása szerint 16 éves kora óta dohányzik. Lakása nem nagy, de nagyon tiszta. Nagyon büszke unokája „első” versére, amit neki írt. A vers bekeretezve ott lóg szobája falán. Gyakran jár Izraelbe, így sok onnan származó apróság lelhető fel nála, pl. szappan, csokoládé, üdítő stb.

A családi legenda szerint az egyik ükapám szerezte a „Szól a kakas már” című zsidó népdalt. Ez egy apokrif legenda a családban, persze nem biztos, hogy igaz. Taub Eizik Izsák rabbi volt a neve, és Nagykállón élt. Az, hogy ez a dal nem magyar népdal, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egy iskolában Kodály járt énekórát meghallgatni, és azt mondták a gyerekeknek, hogy előbb szedjék össze a magyar népdalokat. Ekkor valaki prezentálta a „Szól a kakas már”-t, mire ő azt mondta, hogy ez sajnos nem magyar népdal. A családban szinte mindenki úgy gondolja, hogy a dal szerzője a mi családuk leszármazottja volt.

A dédszüleimről, semmit nem tudok, tulajdonképpen csak a nagyszüleimtől kezdődően tudok mesélni. Az apai nagyapám Szilágycsehen volt rabbi, és aztán Szilágy megye főrabbija lett [Szilágycseh – kisközség volt Szilágy vm.-ben 1891-ben 2700 magyar, 1910-ben 3400 magyar és román lakossal, járási szolgabírói hivatal, járásbíróháza, adóhivatal. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.]. Nagynevű rabbi családok leszármazottja volt. Az apai nagypapát Klein Salamonnak hívták. A nagyapámnál az az érdekes történet mesélhető el, hogy egy alkalommal vakmerően felolvasta a templomban az ún. Balfour-deklarációt [lásd: Balfour-nyilatkozat]. Balfour volt az az angol külügyminiszter, aki 1917-ben azt mondta, hogy Palesztinát a zsidóknak kell adni. Ez a deklaráció a zsidó állam megteremtéséről szólt a Szentföldön. A brit külügyminiszter ezt egy Rotschild nevű bankárhoz írta, aki az angol Cionista Szövetség elnöke volt. Nagy-Britannia tehát támogatta az önálló palesztinai zsidó állam létrehozását. Nagyapám ezt a Balfour-deklarációt fölolvasta a templomban, és ebből óriási skandalum, iszonyatos botrány lett, mert a vallásos zsidók szerint Izrael megújulása csak akkor érvényes, ha eljön a messiás. Szerintük nem szabad a világi dolgokat belekeverni a vallási dolgokba. Úgy volt, hogy kiátkozták, aztán meggondolták magukat, mert mégiscsak a hitközség vezetője volt. A nagyapám végigcsinálta az életét, és abba halt bele, hogy tályogot kapott, de akkor épp jöttek az őszi nagyünnepek, az Újév [Ros Hásáná], a Jom Kipur, az engesztelés napja, és nem ment el orvoshoz. Mire behozták Kolozsvárra, már késő volt, vérmérgezésben meghalt, 1941-ben. Nem tudom pontosan, hogy hány éves volt, de idősen halt

meg. Azt sem tudom, hogy mekkora zsidó közösség volt Szilágycsehen, de több százan lehettek, az biztos. Az összes felmenője rabbi volt, nem volt kérdés, hogy milyen foglalkozást válasszon magának.

A nagypapának gyönyörű kék szeme volt. Hordott pajeszt, szakállt, kipát. Fekete ruhában járt, és egy nagyon kedves ember volt. Nem nagyon emlékszem, hogy sokat voltam Szilágycsehen gyerekkoromban, csak egyre emlékszem, mert éppen akkor nagy izgalom volt a házban, mert szült az egyik nagynénim, a Ruth. Klein nagyapám híres volt a hirtelen haragjáról, ez nálunk később családi hagyomány lett. Gyakran hallottam a családban azt a történetet, hogy jött haza reggel a templomból, és széles mosollyal köszöntötte a betoppanó vendéget, majd nagyot csapott az asztalra: „Chane, hol a reggelim?” – kiáltotta. Ezt a legendás Klein-féle dühöt szinte mindenki örökölte a családban.

Ha jól emlékszem, emeletes házuk volt. A ház nem volt tornácos. Két szoba és egy konyha volt a házban, a szobákban fapadló volt. Nagy szőlőjük volt, és nagymamám kijárt rendszeresen kapálni. Szilvafák is voltak a kertben, és a nagymama nyaranta befőzött. Biztos volt cselédjük, mert kellett valaki, aki szombaton a tüzet megrakja. Villany nem volt, petróleumlámpánál vagy gyertyánál tanulmányozta nagyapám a Talmudot. Én tulajdonképpen már csak akkor emlékszem rá, amikor Kolozsvárt feküdt a kórházban. Akkor voltunk nála a testvéremmel a kórházban, és akkor megismert, és mondta, hogy te vagy a Ziszu, te vagy a Cému. Tulajdonképpen a mozgatóerő a családban a nagymama volt.

A nagymamát Schwartz Fanninak hívták, és a Bús Fekete László nevű magyar színdarab- és filmírónak volt az unokatestvére [*Bús Fekete László (1896–1971) – író, színpadi szerző. Színművei szerepeltek a budapesti színházak műsorán. 1940-ben az USA-ba emigrált, ahol folytatta írói munkásságát. Írt regényeket és filmforgatókönyveket is. Később Németországban élt. – A szerk.*]. Fogalmam sincs, hogy eredendően honnan került Szilágycsehre. Erdélyi területről, az biztos. A nagyszüleim házasságközvetítő útján ismerkedtek meg. Ez egy hivatás volt a házasságközvetítő, akit sádhennek hívtak. A sádhén volt az, aki összehozta a fiatal párokat. Elment az egyik helyre, aztán elment a másik helyre, és mondta például, hogy találtam nektek egy jó menyasszonyt, vagy találtam neked egy jó vőlegényt. Egy pár alkalom után el kellett döntenie, hogy akarják-e a házasságot. A szülők egyeztek meg, a fiataloknak ehhez semmi közük nem volt. Általában nem sikerültek rosszul ezek a házasságok. Az én szüleimet is így hozták össze később, de a sádhénolásról részleteket nem tudok.

A nagyszüleim ortodoxok voltak. A mindennapi vallásosság úgy nyilvánult meg az életükben, hogy imádkoztak. Nem csak a templomban, otthon is imádkoztak rendszeresen. Mindennap reggel és este biztos imádkoztak. Pénteken az természetes volt. Ha jól emlékszem, ebédnél is imádkoztak, és étkezések után megköszönték a Jóistennek. A nagymama is imádkozott minden alkalommal, nem csak a nagypapa. A nagymamánál az, hogy ortodox, a ruházatában úgy nyilvánult meg, hogy parókát hordott, egyébként pedig egyszerű sötét színű ruhákat viselt. Természetes volt az, hogy a nagymama kóser háztartást vezetett. Sakterrel vágatta a baromfit, és természetesen külön tartotta a tejes és a húsos edényt [lásd: étkezési törvények]. Volt sakter Szilágycsehen, szinte biztos. Húsvétra külön húsvéti edényeket tartott [lásd: Pészah]. Húsvétkor volt egy szokás, hogy egy fakanállal össze kellett söpörni a kenyérmorzsákat [lásd: homecolás]. Ezt mindig a nagymama csinálta, nem a cseléd. Később nálunk, Kolozsváron pedig anyám. Ezt mindig a zsidó

háziasszonynak kellett elvégeznie. Természetesen megtartották az ünnepeket is.

Elég szegények voltak, bár volt szőlőjük és gyümölcsösük Szilágycsehen, és a nagymama, aki nagyon pici és nagyon agilis asszony volt, művelte a szőlőt, és a hátán vitte a kisfiait a héderbe, ahol megtanulták a betűvetést. A zsidóknak, amit nagyon a szemükre hánytak, hogy műveltek meg törekvők, ez ott kezdődik, öt-hat éves korban a héderben. A gyerekeket, persze csak a fiúkat, beírták, ott megtanultak írni-olvasni, aztán később a világi tudományok is bejöttek, de először a héber nyelvet és a vallás alapjait kellett megtanulniuk. A lányok nem járhattak héderbe, azok megtanulták a háztartást vezetni, kóserül főzni, és jó feleségnek lenni. Szilágycsehen volt héder, nem kellett a gyerekeket messzebb vinni. A templom nagyságából is látszik, hogy ez egy nagy hitközség volt. Megvan még a zsinagóga épülete Szilágycsehen. Először raktárt csináltak belőle, aztán kultúrházat. Ma már nincs ott közösség, szinte mindenkit deportáltak. A nagyszülők nem éltek ott végig. Később Zsibón laktak, ami a központja volt a szilágysági hitközségeknek [*Zsibó – kisközség volt Szilágymegye-ben, 1891-ben 2300, 1910-ben 3000 magyar és román lakossal, járási szolgabírói hivatal, járásbíróság. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.*]. Annak lett a rabbija nagyapám, és később Szilágymegye főrabbija volt egészen haláláig. Az apai nagymamát elvitték Auschwitzba kilencven-egynéhány éves korában. Azt mesélték róla, hogy a vagonban még mindig a zsoltárokat olvasta, és bátorította a többieket, és aztán ottmaradt. Azt nem tudom, hogy a vonaton halt-e meg, vagy már ott, a táborban.

Fanni nagyanyám tizenhétgyermekes szülő, ebből tizenkét gyermek maradt meg élve. Nyolc fiú és négy lány. Ebből én a következőkre emlékszem. Az apám volt Klein Éliás. Volt egy testvére, David Giladi, aki könyvet írt *Sălaj–Szilágymegye zsidóságának emlékkönyve* címmel, amit Tel-Avivban adtak ki 1989-ben [*David Giladi a könyv szerkesztője volt. – A szerk.*]. Újságíró is volt, és Budapesten volt izraeli követ az 1960-as években [*David Giladi mint ügyvivő állt a követség élén (Forrás: Lukács-Fülöp: Nagyhatalmi játszmák és a magyar izraeli diplomáciai kapcsolatok, Hetek, 2000. május 13.). – A szerk.*]. Akkor volt a Klein Pali bácsi, aki az első világháborúban egy nő miatt párba jött egy tisztjával. Ennél fogva lesántult, és egész életében sánta volt. Egyébként nagy kártyás volt, és nagy-nagy linkóci, és időnként küldött az apámnak egy táviratot, hogy küldj ötszáz lejt, mert főbe lövöm magam. Amikor ezt meséltem később apámnak, azt mondta, nem ötszáz lejt, hanem ötezret kért. Apám persze mindig küldött neki, mert Palinak is volt három vagy négy gyereke, és egy szerencsétlen, nyomorult, töpörödött felesége, aki rettegett tőle. Mancsi, az unokahúgom, a Klein Pali bácsinak volt a lánya. A Klein Pali bácsi is kikerült a Kasztner-vonattal Palesztinába és a felesége is [*Feltehetően először Svájcba kerültek, mint a Kasztner-vonat többi utasa, és onnan mehettek tovább Palesztinába. – A szerk.*]. A Mancinak van egy testvére, a Bözsi. Nem állnak szóba egymással. Ő amatőr festő. Volt egy Fazi nevű bátyjuk, azt hiszem, hogy József a rendes neve, aki kommunista volt, és először a Garanyi internálótáborban volt, aztán Buchenwaldba került [*<Magyarországon már a német megszállás előtt is működött néhány internálótábor a politikai foglyok, a menekültek, az állampolgárságukat igazolni nem tudó zsidók stb. számára. A leghírhedtebbek a csörgői, a garanyi (mindkettő Zemplén vm. visszacsatolt területén), a kistarcsai, a nagykanizsai és a ricsei (Zemplén vm.) tábor volt – A szerk.*]. Részt vett a buchenwaldi tábor felkelésében. Írt róla könyvet is. Aztán szakszervezeti funkcionárius lett Bukarestben. Keresztény felesége volt, az Ilonka. Egy nagyon rendes nő. Amikor az internálótáborban volt, ő vitte neki az élelmet, meg segített neki.

Akkor volt egy Klein Ábrahám, aki kiment Amerikába, ott lett rabbi valami nagyon kis hitközségben, Bronxban. Ő is Pozsonyban tanult a híres pozsonyi jesivában, a testvérével, Smuel Menachem Kleinnel, aki Szlovákiában lett később rabbi. Tulajdonképpen ők ketten hozták el Pozsonyból Erdélybe a vallásos cionizmus eszméjét. Ők voltak a legidősebbek. Akkor volt egy testvére apámnak, aki Miskolcon volt rabbi, a Jehezkél Klein, akinél egy dologra emlékszem. Egyszer nálunk volt Kolozsvárt, és ittak bort az asztalnál, és akkor fölemelte az üveget és azt mondta, hogy a bor az élet nedűje. Nekem ez kiskoromban nagyon tetszett. Egy volt még, akinek nem tudom a nevét, akinek a fia volt a Csehi Gyula, aki Kolozsváron a szellemi élet egyik vezetője volt. Író, filozófus, erősen baloldali érzelmű. Többször leültették ezért [*Csehi Gyula (Sztálmárnémeti, 1910 – Kolozsvár, 1976) – irodalomtörténész, egyetemi tanár. Egyetemi tanulmányait a Sorbonne-on (1928–1931), a bécsi (1931–1932) és a kolozsvári tudományegyetemen (1933–1934) végezte. 1934-től Nagyváradon volt középiskolai tanár, 1944-ben deportálták, családját elvesztette. Hazatérése után 1947-től a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, majd a Babeş-Bolyai Egyetem professzora volt (Magyar Életrajzi Lexikon).* – A szerk.].

Volt még négy lány is, akik közül én háromra emlékszem. Az egyik Chane néni [Chana Klein], aki kijutott Izraelbe. Az egy külön „sztori”, az ő élettörténete. A Chane néninek volt hat gyereke. A férje galíciai származású volt. A férjet és a legnagyobb fiát 1941-ben elvitték Transznisztriába, és agyonlőtték, mert nem voltak magyar állampolgárok. Nem tudom, miért nem voltak magyar állampolgárok [*Az interjúalany feltehetően Kamenyec-Podolszkra gondol, mert a galíciai származású nem magyar állampolgárságú zsidókat oda deportálták.* – A szerk.]. Chane néni öt gyerekkel fölött Budapestre, ez már a nagyon háborús időkben volt, és Baloghné néven egy katolikus zárdában lett szakácsnő. Nem tudom pontosan, de valószínű, hogy ez a Salkaházi Sárának a zárdája volt. Szóval Baloghné néven átmentette a gyerekeit, három lányt és két fiút. Azok mind Izraelben élnek. Emlékszem, mesélték a családban, hogy amikor a zárdában valamelyik fiúnak pisilnie kellett, nagyon kellett vigyázni arra, hogy a nővérek ne lássák meg, hogy körül vannak metélve. Chane néni annyira vallásos volt, hogy Tisá Beáv napján, Dávid és Salamon templomának lerombolásának napján, ült a földön, és siratta a templomot. Akkor még nem tudtuk, hogy mi lesz a következő években.

Még egy lánytestvére volt apámnak, Klein Ruth, aki egy gyereket szült, és aztán elvitték Auschwitzba. Nem emlékszem többre. Klein Mindi nénire is emlékszem, aki szintén apám testvére volt. Ő tanítónő és egyben amatőr festő is volt. Ő is kikerült Palesztinába. A férjét Tuli bácsinak hívták. Felvidéki volt, és nagyon rosszul beszélt magyarul. Szlovák volt az anyanyelve. A többiekre nem emlékszem.

Az, hogy a családban mindenki rabbi volt, magától értetődő volt. A két legidősebb fiú, Smuel és Mose [*Ábrahám*] 1900 körül vagy még korábban került Pozsonyba. Tulajdonképpen az ő nyomdokain haladva a fiatalabb testvérek is a pozsonyi jesivába kerültek. Hogy végül is a nyolc fiúból hányan tanultak a pozsonyi jesiván, nem tudom, négyen biztosan. A vallásos cionizmus eszméjét már a századfordulót követő években elvitték Kolozsvárra, és tulajdonképpen Klein Éliás, az apám volt az, aki 1943-ig ott, Kolozsváron az eszmét továbbvitte. A lányok is hasonlóan gondolkodtak, különösen Chane néni. Az élve maradt gyerekek közül szinte mindenki. Sokan közülük kikerültek Palesztinába.

A másik nagyszülőkről, tehát az anyai nagyszülőkről, tulajdonképpen semmit nem tudok. Kellernek hívták a nagyapámat. A keresztnévét nem tudom. Rá egyáltalán nem emlékszem. A Keller család is ortodox volt. A nagypapa rabbi volt. Ő is az ortodox hagyományok szerint öltözött. Fekete ruhában járt, neki is volt pajesza és szakálla. Kipát is hordott természetesen. A nagymamáról azt tudom, hogy rettenetesen vallásos volt, egész nap imádkozott. Nem tudom, hogy hívták. Fundamentalista volt, olyannyira, hogy amikor eljött hozzánk, nem volt hajlandó egy pohár vizet meginni nálunk, mert nem volt elég kóser, mivel apám egy neológ templomban volt kényszerűségből neológ rabbi, mert soha nem kaphatott jelentős ortodox hitközséget. Nem volt hajlandó ugyanis lemondani egy micváról, Erec Jiszáél újjáépítésének micvájáról. Mint cionista nem foglalhata el a följánlott rabbi székeket. Az anyám napokig zokogott, mert ez borzasztó bántó volt neki. A Keller nagymama otthon volt, háztartást vezetett. Természetesen kóser háztartást vezettek. Ők Nagysomkúton laktak [*Nagysomkút – nagyközség volt Szatmár vm.-ben, 1891-ben 2300 román és német, 1910-ben és 1920-ban 3000 magyar, román és német lakossal, járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.*]. Nagysomkút egy erdélyi falucska volt Szatmárban, elég nagy hitközséggel. Emlékszem, egy óriási üveges verandás házuk volt nagy kerttel, és ott ült a nagymama, és egész nap imádkozott. Azt tudom, hogy amikor a deportálások elkezdődtek, akkor a faluból odajöttek a nagypapámhoz, hogy elrejtik a Keller bácsit a falusiak. Kérték, jöjjön velük, eldugják őt is és a gyerekeit is, de ő azt mondta, hogy nem bújik el, hanem ő a községével megy, és elment Auschwitzba, és ottmaradt. Nyilván a nagymama is. Amiatt, hogy a nagymama nem volt hajlandó nálunk enni, mert nem voltunk elég kóserek, nemigen találkoztunk. Ennyit tudok róluk, mert inkább az apai nagyszülőkkel volt kapcsolatunk. Nem tudom, hogy a nagyszüleimnek hány testvére volt, és hogy mi lett velük. A nagysomkúti rokonságot is deportálták Auschwitzba.

Az édesapám először egy héderben tanult Szilágycsehen, aztán elment Pozsonyba. Pozsonyban volt egy nagyon híres jesiva. Ez 1903–1905 körül lehetett, mert 1890-ben született. Pozsony után elvégezte a brüsszeli rabbi akadémia levelező tagozatát. Nem tudom, hogy mi volt pontosan a neve, csak emlékszem, hogy a diploma Kolozsváron ott lógott a falon a lakásban. Nincs meg az okmány, mert minden odaveszett. Apám könyvtárát az udvaron égették el a derék magyarok, még mielőtt elment. Azután Kolozsvárra került. Apám vallásos ember volt, a Talmudot és a szent könyveket bújta élete végéig. Több száz éves rabbi családból származott. Ortodox volt ugyan, de nem kapott állást az ortodox templomban, úgyhogy a kolozsvári neológ templomnak volt nagyon sok éven keresztül a rabbija. Gyakran publikált a Désen megjelenő *Új Kelet*ben. Héber nyelvtanár is volt a kolozsvári Tarbut-gimnáziumban az 1920-as években [lásd: Kolozsvári Tarbut Zsidó Líceum].

Sokat harcolt a vallásos cionizmus jogaiért, és megvetette a haluckiképző telepeknek az alapjait Kolozsváron és a környéken [lásd: haluctelepek Romániában]. Tulajdonképpen a környező kislelvekben szervezte ezt, én konkrétan Désre emlékszem. A fiatal zsidó gyerekeket gyűjtötte össze, olyanokat, akik ki akartak vándorolni. Mezőgazdasági munkára szervezte őket, amit úgy hívták, hogy hachsara. Kimentek falura, és tanultak kapálni, kaszálni, meg egyéb mezőgazdasági munkát végezni a parasztoktól. Kollektívában éltek, és mezőgazdasági munkát tanultak, azzal, hogy később Palesztinában majd ezzel fognak foglalkozni. Hébert is tanultak, és héber dalokat énekeltek. Tulajdonképpen fölkeszítették ezeket a fiatalokat a kivándorlásra. Különböző irányzatok voltak. Voltak a vallásosak, és voltak a vallástalanok, ők voltak inkább a baloldaliak. A papám a vallásosat szervezte. Apám nem volt szélsőséges, de ő Izraelt vallásosnak képzelte el. A fiatalokat

arra is fölkesztette, hogy amikor majd kimennek Palesztinába, a kibucokban vallásos életet éljenek. Nem volt szélsőséges, mert akkor nem tudta volna ezt szervezni, hiszen a nagyon vallásosak szerint Izrael csak a messiás eljövetelekor alakul majd meg.

Apám az erdélyi Cionista Végrehajtó Bizottság elnöke is volt hosszú évekig. 1938-ban részt vett a bázeli cionista világkongresszuson is. Alijája után (1943 – *Mivel a Kasztner-vonattal hagyta el Kolozsvárt, 1945 előtt nem kerülhetett ki Palesztinába.* – A szerk.) előbb Haifán tanárodkodott, aztán rabbinikus funkciót töltött be a helyi vallási vezetőségben. Hébert tanított, de nagyon nehezen boldogult a rendkívül pimasz ottani ifjúsággal. Nagyon erős magyar akcentussal beszélt, azt soha nem tudta levetkőzni. Elég sok baja volt ezért. Ezenkívül rengeteget tolmácsolódott, mert jöttek a magyar zsidók, a német zsidók, és segített nekik a letelepedésben. Annyi nyelven beszélt, hogy tudott segíteni. Rabbiskodott is Haifán, összeadott például házaspárokat, de nem volt hitközsége, temploma, hanem egy-egy alkalommal, ha valaki megkérte, például, hogy adja össze, akkor azt ő megtette. A haifai ház egy domboldalon volt. Ez egy két- vagy háromemeletes társasház volt. Minden emeleten egy család lakott. A szüleim a földszinten laktak, ahova egy lépcsőn kellett lemenni. Két szoba, konyha, fürdőszoba volt, és egy terasz, amin én át tudtam mászni, és átszaladni Lacihoz [a későbbi férjéhez], aki várt egy havernál. Rengeteg egér volt, svábbogár meg hangyák. Kert nem volt, inkább egy kis pázsitra emlékszem.

Nyugdíjazása után Beér-Sevára költözött. Akkor már viszonylag idős volt. Ott egy félemeletes házban laktak egyedül. Természetesen azt is megint megtöltötték könyvekkel. Beér-Seván volt saját temploma, saját hitközsége, közössége, és egészen haláláig dolgozott. Ott ortodox templomban volt. Anyám pedig maradt háztartásbeli. Anyámnak nem volt semmilyen végzettsége, mindig is otthon volt. Apám Beér-Sevában halt meg 1980. augusztus tizenharmadikán, kilencvenhárom évesen [*E szerint tehát 1887-ben született. Máshol azt mondja, hogy 1890-ben.* – A szerk.]. Jött hozzá az orvos, és kérdezte, hogy „mi baj van, Klein bácsi?”. Azt mondta, öreg vagyok, és reggelre elaludt. Utolsó napig olvasta a Talmudot és a szépirodalmat.

Apám nagylelkű adakozó, de nagyon hirtelen haragú volt. A keze is gyakran eljárt. Hatalmas tenyere volt, telente ő aprította a fel a rönkfát, amit a szállító az udvarra borított. Ez a tenyér gyakran elcsattant rajtam is. Például amikor eltörtem a hőmérőt, és gurigáztam a higannyal, vagy amikor későn értem haza a szombatot búcsúztató szertartásra [lásd: hávdálál]. Emellett ő volt nekem az Isten, édesanyám mindig csak másodjára jött szóba, akár annál a bölcs kérdésnél, hogy kit szeretsz a legjobban, vagy az esti imánál, amikor föl kellett sorolni, hogy a Jóistenen kívül kit szeretsz a legjobban.

Sok-sok fiatal követője volt. Húsvét előtt ők segítettek kiporolni a hatalmas könyvtárát, melyben a héber főlíások mellett rengeteg modern könyv is volt, például Marx *Tőkéje*. Az egész család egyébként nagyon olvasó volt. Édesanyám németül, édesapám héberül, németül, magyarul, franciául, angolul és időnként románul is olvasott. Gyerekként én is azt olvastam, mint a felnőttek és a nővéreim. Zweigtől Nyirőig, Pearl Bucktól Madame Curie életrajzáig sok mindent [*Nyirő József (1889–1953) – író. A bécsi Pazmaneumban végzett tanulmányai után 1912-ben pappá szentelték, 1919-ben kilépett a rendből. Előbb molnár, majd 1920-tól a Keleti Újság című kolozsvári lap belső munkatársa. 1931-ben kilépett az újságtól, visszavonult gazdálkodni Alsórákos községbe, 1938-ban visszatért az újságíráshoz, s elvállalta a „Keleti Újság” szerkesztését. 1941-ben Budapestre költözött, s a Magyar Erő című lap szerkesztője lett. Tagja volt a soproni nyilas parlamentnek.*

1945-ben Németországba menekült, Madridban halt meg, szerzetesként (Forrás: Magyar Életrajzi Lexikon. Lásd róla: Hegedüs Géza: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*); Pearl Buck (1892–1973) – amerikai író (írni neve: Sydenstricker). Élete egy részét Kínában töltötte. Regényei (Az édes anyaföld /1931/, A széthulló család /1935/ Sárkányivadék /1942/ Asszonyok háza /1946/) a kínai világot, a nők és parasztok sorsát ábrázolják. 1938-ban Nobel-díjjal tüntették ki. – A szerk.]. Édesanyám azt jósolta nekem, hogyha felnövök, akkor a szobám négy fele csupa könyv lesz, én középen fekszem egy díványon, és pászkat rágva, olvasok. A nővéremnél, Sosanánál az anyám még azzal egészítette ezt ki, hogy ott bőg majd a három gyereke, de ő rá se „bagózik”, csak olvas.

Az édesanyámat Keller Helénnek hívták. 1889-ben született Szászrégenben. Német műveltségű, eredetileg Szászrégenből származott. Ott is született, és ha néha följött valamelyik rokona, akkor szászul beszéltek egymással. Abból mi egy hangot nem értettünk. Gyönyörűen horgolt. Ő is nagy rabbicsaládból származott. Anyám már Nagysomkúton élt, de nem tudom, hogy mikor került oda. Kolozsvárra tizenhét éves kora körül kerülhetett, azt hiszem akkor, amikor apámmal összeházasodott. Anyám háztartásbeli volt, nem volt semmilyen foglalkozása. Nagysomkúton járt iskolába, gondolom, elemibe. Hogy kik voltak még rabbik a családban, azt nem tudom, de az egyik testvérének a fia, Ábrahám Amerikában lett rabbi. A mamámnak isteni humorérzéke volt. Nagyon jól tűrte apám dühkitöréseit. Nagyon szép volt és nagyon kedves.

Anyámék hárman voltak testvérek lányok, és volt két fiútestvérük is. Volt a Johanka néni, a Regina néni és a Kapele bácsi.

Johanka férje infarktusban halt meg 1940-ben. Ő egy kicsi templomnak volt a rabbija Kolozsváron, a Szamos utcában. Belépett a templom kapuján, összeesett és meghalt. Mandelbaum volt a férj vezetéknéve, a keresztnévét nem tudom. A férj Hajdúszoboszlóról származott. Nagyon rendes ember volt, nagyon szerettem. A Johanka néninek volt három lánya. Az egyik lány a Laju (Lea), elment 1940-ben Palesztinába egy ifjúsági csoporttal. Ő ma is egy kibucban él. A másik két lány Hindu (Hinde) és Rózsi Auschwitzban haltak meg a mamával együtt.

A Regina a férje után a Lőb vezetéknévet használta. Két lánya volt. Az egyik Palesztinában élt, mert ők is kimentek még a háború előtt, a katonai cenzúránál dolgozott a háború alatt, utána kivándorolt Kanadába. Nem tudom, hogy hívták. A másik lányt Muklinak hívták, az operaénekesnő lett. Bukarestben kezdte a pályafutását, ott lett operaénekes. Gyönyörű, magas lány volt. Egyszer eljött hozzánk, Kolozsvárra, és amikor énekelt, és kivágta a magas c-t, nálunk egy üvegváza szétesett, olyan hatása volt ennek a hanghullámnak. Férjhez ment egy olasz férfihoz, és Edit della Pergola néven énekelt Olaszországban, és aztán ők is kivándoroltak Kanadába [Edith della Pergola a bécsi Állami Opera drámai szopránja volt, férje Luciano della Pergola a Scalában énekelt. 1956-tól Kanadában éltek, 1989-ig az általuk alapított montreali McGill Opera Studio igazgatói voltak. Mindketten sokat tettek a kanadai operakultúráért. – A szerk.]. A Regina férje egy nagy hóhártyó volt, rengeteg adósságot tett. A szülők halála után ment a két lány Kanadába, azt hiszem. A szülők 1950 körül haltak meg. Az még érdekes lehet, hogy a Reginának egy cigányasszony megjósolta, hogy ötvenkét éves korában meg fog halni. Kolozsváron tenyérből jósolta ezt neki még leány korában. És ötvenkét évesen egy epeműtétben halt meg Tel-Avivban. Szerintem nem szabad jósoltatni a jövőről.

Kapele bácsi egy faluban élt, de nem emlékszem, hogy hol, és úgynevezett utazó ügynök volt [Az „utazó ügynök” nem alkalmazottja megbízójának, önállóan, sokszor több cég képviselőjében

dolgozik – A szerk.]. Azt hiszem, hogy söprűvel meg ecettel meg ilyenekkel kereskedett. Nagyon édes, kedves ember volt. Mindig ígért nekem egy guminyuszt, de sose hozta el. A háború után ő is kiment Izraelbe. A felesége, Rebeka abból élt, hogy tortákat süített különböző rendezvényekre, már ott kint, Izraelben. Kint egy vallásos faluban éltek, Jeszodot volt a neve. Két gyerekük volt. Fejga lányuk, aki süket volt, és ordítva beszélt, és Szuri, aki egy kibucban töltött be vezető pozíciót. Ez egy baloldali kibuc volt, egy Bét Hasita nevű településen. Szuri már 1938 körül kiment Palesztinába. Egy fia volt, Joszi.

Anyámnak volt még egy fiútestvére, de neki nem tudom a nevét, és neki volt egy a fia, a Fisú. Az egy világraszóló hóhárnyó volt, megállt az udvaron, a hamut így leütögette, és azt mondta: „Éliás bátyám, eldöntöttem hogy kommunista leszek!” Majd két hét múlva megjelent, és azt mondta: „Azt hiszem, hogy a kapitalizmus mégiscsak jobb.” És egy óriási szoknyapecér volt, és elvett egy olyan savanyú nőt, mint az ecetes uborka, és aztán kiment Svájcba még a háború előtt, megúszta a háborút, és nagyon vallásos lett. Olyan haszid lett, hogy csak na! Nem tudtam elhinni, mikor a nővérem mesélte, hogy nem fog kezét nővel, és hogy ennyire becsavarodott a haszidizmusba. Egy lánya volt, akit nagy trallával adott férjhez egy haszid fiúhoz. Ott is halt meg, Svájcban. A Fisúnak volt három lánytestvére. Azok közül egy Auschwitzba került, de megúszta, Tóbinak hívták. Ő egy zavaros nőszemély volt. Sok szerelme volt, mondjuk így. Volt egy unott férje, és az egyik barátja egy magyar huszártiszt, aki azt mondta neki, hogy hagyja ott a kisfiát, és megmenti, de a nagymama nem engedte, hogy egy gójhöz adja a gyermekét. Így Tóbi megjárta Auschwitzot a gyerekekkel együtt. A gyerek persze elpusztult. Ő és még egy másik testvére, Lea kijutottak Izraelbe. A középső, a Cipu meghalt Auschwitzban. És még volt egy testvér, de őrá már nem emlékszem. Ő szintén meghalt a táborban.

A szüleim Kolozsváron találkoztak, az esküvő 1910–1915 között lehetett. Hogy hogyan kerültek föl Kolozsvárra, azt nem tudom. A szüleim is házasságközvetítő útján találkoztak, és azt hiszem, nagyon szerették egymást. Idővel egymáshoz szoktak, és elég hamar jöttek a gyerekek. Először született Henyu, ez volt a jiddis neve. Sosáná volt a héber, Ilona pedig a polgári neve. Mi otthon Sosánának hívtuk. 1915-ben született. Ő 1934-ben, tizenkilenc éves korában alijázott, és nyugdíjazásáig a beér-sevai Szoroka kórház titkárságát látta el. 1917-ben született a másik nővérem, Cemú, ez volt a jiddis neve. Lea volt a héber, Irén volt a polgári neve. Otthon Leának hívtuk. Ő is kint él. És volt egy bátyám, Klein Ernő, aki munkaszolgálatban halt meg. Ő 1920-ban született. A bátyám elmebeteg volt, szegény. Nem tudom pontosan meghatározni, hogy hogyan hívták ezt a betegséget, de beteg volt szellemileg. Úgy született, lehet, hogy később vették észre. Az a helyzet, hogy ezek a nagy rabbi családok egymás között házasodtak, és genetikailag ez visszaütött. Majdnem minden családban volt, aki nem volt normális, vagy más betegsége volt. Őt elvitték munkaszolgálatra, így, betegen. Ez nem nagyon számított. Hogy hova vitték, nem lehet tudni. Azt se tudjuk, hogy hol halt meg. Kolozsvárról vitték el röviddel az után, hogy én elmentem.

Én jó pár évvel később, 1927-ben születtem, egy ilyen utógondolat voltam. A szüleim akartak egy fiút az Ernő helyett, és ez lettem én. Mindenki Kolozsváron született. Az én nevem Klein Zamfira volt. Ez egy román név. Mindenkinek volt a családban jiddis neve, engem Ziszunak hívtak, ami édeskét jelent. Mikor elment apám beírni, azt mondták, hogy ilyen név nincs, és z betűre kezdődő nevet kerestek, így lettem én Zamfira, és így van a személyimben is. Később, amikor hazajöttünk Magyarországra Palesztinából, fölvettem egy Auschwitzban elpusztult osztálytársnőm, Weisz Zsuzsa nevét. Különbözik is Zamfirával nem lehet élni Magyarországon, de minden hivatalos

papíromban a Zamfira szerepel.

Anyukám háztartásbeli volt. Az édesapám pedig rabbi a kolozsvári templomban. Nem volt pénzük, olyan nyomorult szegények voltak. Mégis ha visszagondolok, mi voltunk ebben a nagy családban a leggazdagabbak. A leggazdagabbat képletesen értem. Mi éltünk városban, a többiek mind vidéken éltek, ahol sokkal nagyobb volt a szegénység, mint a városban. A mi gazdagságunk annyiból állt, hogy volt egy lakásunk egy tíz-tizenöt lakásos hosszú udvar legvégében. Az összes vidéki rokont mi támogattuk, ha följöttek Kolozsvárra.

Kolozsváron a főutcán laktunk, a 121-es számban. A különböző rezsimiek szerint volt Ferenc József utca, majd Regele Ferdinand, volt Horthy Miklós utca is, illetve Horia. A ház tulajdonosa egy Rosenzweig nevezetű rövidáru-kereskedő volt, akinek a ház utcai frontján volt boltja. Gombokat, gombostűket, gyöngyöket, cérnát meg ilyesmiket árult. Én imádtam ott lenni. Imádta egyébként a nőket, kivéve a feleségét. A feleségét Malvinnak vagy Matildnak hívták, nem tudom pontosan, és egy elég kövér nőszemély volt. Beszélgetés közben mindig leintette a férjét: „Rosenzweig, azt én jobban tudom.” Ővék volt az első lakás. Ott volt fürdőszoba is, és én ott egyszer fürödtem is igazi kádban. Tíz-tizenegy éves lehettem. Nálunk csak mosóteknő volt, heti egyszeri fürdéssel. Két fiuk volt, a nagyobbiknak már nem tudom a nevét, de bolond volt, a kisebbik, Feri 1936-ban kiment Palesztinába. Később visszajött, mert nem tetszett neki a klíma meg a munkanélküliség. Auschwitzot megúsza. A nővérem, Sosáná később egyszer találkozott vele Haifán.

Az emeleten lakott egy Stefanidesz Károly nevű operaházi karmester az énekesnő lányával. Alattuk lakott a Herskovitz fogorvos. Őket deportálták Auschwitzba, és nem is jöttek haza. Volt egy Lia nevű lányuk, aki velem egykorú volt, és őt nem vitték el. A házban lakott egy orvos, Kis Árpád, ő vette magához. A következő lakásban Takácsék laktak. A férfi egy nagyon előkelő főtéri könyvüzletben dolgozott. Nem tudom, hogy eladó volt-e, vagy ő volt a tulajdonos. Egy fiuk volt, Lacika. Emlékszem, náluk láttam először karácsonyfát, és kaptam tőlük két szem szaloncukrot. Boldogan mentem haza, és újságoltam apámnak, hogy láttam karácsonyfát. Abban a pillanatban kaptam egy óriási pofont, és a szaloncukrot be kellett dobnom a szemétkbe. Aztán volt egy nagyon kedves balerina, egy gazdag zsidó fiú kitarottja volt, valószínűleg tüdőbajos volt. Nagyon sok cipője volt, lehetett talán hatvan-hetven darab. Néha turkáltam köztük. Lakott ott egy nagytestű román férfi, aki nagyon utálta a magyarokat. Szerinte a nadrág szó onnan eredt, hogy a meztelen fenekű magyarokat a jószívű románok úgy biztatták: „Na, draga” (nesze, drága). Lakott ott egy román kosztadónő, aki diákoknak adott ebédet. Elég ideges nő volt, gyakran kapott dührohamot, ilyenkor ordította a cselédlánnyal. Volt ott egy cipésműhely is, én adogattam a cipésznek a faszögeket, amiket a cipő sarkába veregetett. Mellette volt egy asztalosműhely. Lakott ott egy zsidó család, a Kohnék. A fiuk, Bubi egykorú volt velem. Még az ötödik gimnáziumban sem bocsátottam meg neki, hogy eltörte a porcelánbabám fogait, amikor erőszakkal meg akarta etetni. Nekem nem volt babám, anyám az ilyesmit fölösleges pénzkidobásnak tartotta. Hozzá kell tennem, hogy nagyon szegények voltunk, nem nagyon tudott nekem babát venni. A Bukarestben élő Regina nagynéném-től kaptam. Nem tudom, mi lett velük, valószínűleg deportálták őket. Mellettük lakott Salamon néni a két lányával, házi varrodájuk volt. Hogy mi lett a sorsuk, nem tudom. Lakott a házban még egy újabb Takács is, aki asztalos volt, és a kolozsvári Fischer bútorgyárban dolgozott, ha volt munka. Sokat ivott, és ilyenkor felkapta anyám óriási favödörben álló leanderét, és kivitte az utcára. Apám és bátyám nem győzte visszacipelni. A két fiuk közül az egyik kommunista, a másik nyilas lett.

A sorban az utolsó lakás volt a mienk. Két szobánk volt, egy konyha és spájz. Itt laktunk hatan, később öten, mert Sosáná előbb Csernovicban tanult, ami ma Cernovci, akkor románul Cernăuți. Ez ma Kárpátalja [*Ukrajna*], de akkor Romániához tartozott. Volt ott egy héber óvónőképző, és ott tanult. Ez 1934-ben lehetett. Soha nem lett belőle óvónő. Jól is tette, mert rettenetes volt. Ő is örökölte az apám hirtelen haragját. Majd 1935-ben vagy 1936-ban kiment Palesztinába. Én a szülők ágya lábánál keresztbe tett sezlonek, bátyám és Cému (Lea) a másik szobában aludtak. Sosáná, amíg otthon volt, Leával és Ernővel aludt. A budi az udvaron volt, kettő. Azt használhattuk. Lea nővérem a mai napig felemlégeti, hogy vitte ki anyám bilijét a vécébe, ami pontosan szembe volt a kosztadónővel, és az előtte álldogáló csúfalkodó diákokkal. A testvérem mindig sírva jött vissza. Biztos csúnyákat mondtak neki. Ez rendszeresen megtörtént.

A kertben óriási gesztenyefa állt, oda gyakran felmáztunk. Én nagyon ájulós voltam, ilyenkor lelocsoltak vízzel, meg kaptam két pofont is. Emlékszem, nagyon sokszor görcsölt a hasam, amikor tejet ittam, vagy epret ettem. Kis doktor, mindig csak meleg borogatást ajánlott rá, míg egyszer nagyon rosszul lettem, és egy másik orvos jött, aki megállapította, hogy perforálódott a vakbelem, és azonnal bevittek a kórházba. Kilenc-tíz éves lehettem. Apám végig imádkozott, amíg engem bent műtöttek. Hetednapra kelhettem csak fel. Kolozsvárhoz tartozik az is, hogy sosem laktunk ott egymagunkban. Mindig akadt unokatestvér, aki Kolozsvárra jött szakmát tanulni, és természetesen nálunk, a „gazdag” rokonnál lakott. A család mindkét ága igen szapora volt. Ezért mindig akadt bentlakó vendég.

Az udvari élet elengedhetetlen tartozékai voltak a koldusok. Hetente jöttek, egy öregasszony, nyakában több füzér hervadt virággal, fülében síppal: Indul a vonat! A férfi, aki apám egy-egy megörökölt öltönyét kapta, és azonmód levágta a revert, mondván, ez teljesen fölösleges. A jobb napokat látott szerencsejáték-sorsjegyárusnő szintén heti vendég volt, mondanom sem kell, sose nyertünk. Ő nem volt zsidó.

A kolozsvári lakás belülről a következőképp nézett ki: ha beléptünk az ajtón, akkor a konyhába lépett az ember, előszoba nem volt. Elég nagy volt a konyha, baloldalt volt a cselédszoba és egyben spájz, jobboldalt nyílt két szoba. Fürdőszoba nem volt. Teknőnk volt, abban fürödtünk heti egyszer, mindig pénteken. Egyébként pedig napi mosakodás volt. Pénteken volt a nagymosakodás, ami tulajdonképpen rituálisnak volt tekinthető. Anyám és apám természetesen eljárt a mikvébe. Hogy Kolozsváron hol volt a mikve, azt nem tudom, mert én soha nem voltam ott. A nők csak menstruáció után mentek oda megtisztulni. A család férfi tagjai hetente eljártak a mikvébe, csak a nőknek volt szabad csak havonta, a férfiak rendszeresen jártak. Jóval később, a házasságom előtt jártam egyszer mikvében én is, de én akkor már Izraelben, vagyis Palesztinában éltem. Apám nagyon adott a tisztaságra, és nagyon adott magára is. Mindig tiszta inget vett, és mindig fényesre pucolta a cipőjét. A rituális pénteki tisztálkodás nálunk otthon általában kora délután volt. Teknőben fürödtünk, amiben a nagymosást is végezték. Melegítettek anyámék vizet a sparheltén, és akkor egymás után megfürödtünk. A cseléd lány ebben nem segített. Egyébként naponta, a konyhában mosakodtunk a konyhai csapnál. A csapról jut eszembe, hogy volt egy unokaöcsém, aki falun élt. Sülelmed volt a falu neve. És följöttek egyszer hozzánk, Kolozsvárra, és fölfedezte a konyhai vízcsapot. Életében ilyet nem látott, és egy fél napon keresztül azzal játszott, hogy kinyitotta a csapot, elzárta. Teljesen le volt döbbenve, hogy a falból jön a víz. Az egy olyan csoda volt neki. Az illető ma már Jeruzsálemben egyetemi tanár.

Mosószappannal mosakodtunk, mert az volt. Nem ismertünk mást. Az ember nem tudta, hogy miből van. A haját is ezzel a mosószappannal mostuk. Olyanra nem emlékszem, hogy ecettel fénysítettük volna a hajunkat. A mamám egyébként nem viselt parókát. A haját szépen kifésülte, és kontyba tette. Kendőt viselt vagy gyakran kalapot. Annak ellenére, hogy ők ortodoxok voltak, mégsem borotválta le a fejét, ez egy megállapodás volt apám és anyám között. Lehet, hogy anyám levágta a haját még, amikor férjhez ment, de apám soha nem szólt neki. Apám ilyenekben nagyon „lezser” volt. Például szombaton nem volt szabad kinyitni a rádiót [lásd: szombati munkavégzés tilalma], mégis amikor a németek megtámadták Lengyelországot, akkortól rendszeresen hallgattuk. Nem volt olyan erősen vallásos. A nagynéném, a Regina néni, aki egy világszép nő volt, viselt parókát, és egyszer utazott a vonaton, és kihajolt, és levitte a szél a parókáját, és aztán soha többé nem tette föl.

Volt cselédlányunk elég sokáig. Több is volt, általában évente cserélődtek. A nevükre már nem emlékszem. Ajánlás útján szerezte anyám. Magyar lányok voltak, románra nem emlékszem. Azt nem tudom, hogy melyik faluból voltak. Nem jártak viseletben. Lehet, hogy vasárnap fölverték, mert vasárnap volt a cselédkorzó. A cselédlány azért kellett, mert szombaton nem volt szabad villanyt gyújtani, nem volt szabad tüzet rakni, meg haza kellett hozni a péktől a sóletet, amit pénteken küldött el anyám, és amit aztán ott sütöttek meg. Akkor a cselédlány valamelyikünkkel hozta haza a sóletet. Cselédlánynak muszáj volt lennie. Ott lakott velünk. Volt egy spájzunk, abban volt egy vaságy, és ott lakott a cselédlány. De mindig nagyon megbecsült tagja volt a családnak. Azt hiszem, hogy velünk evett, és nekünk mint gyerekeknek tisztelnünk kellett. Ha volt valamilyen konfliktus, apám mindig őket védte meg. Egyszer én hátba vágtam, de akkora frászt kaptam az apámtól, hogy csak. Konfliktus abból, hogy kóser háztartást vezettünk, nem volt. Csak a borhoz nem volt szabad nyúlania. Nem tudom, miért. És anyám főzött. És tudta a cselédlány, hogy a tejeslábast nem lehet a zsidóssal összecserélni. Nem emlékszem, hogy összetévesztette volna. Takarított, vasalt, segített a bevásárlásnál és a főzésnél. Mosni is segített. Velünk, gyerekekkel nem foglalkozott.

A cselédkorzó vasárnap volt. Akkor kimentek a lányok főtérre, az egyik oldalon a lányok, a másik oldalon a fiúk. Ott összebarátkoztak. Ez egy nagyon szép szokás volt. Kolozsváron a Mátyás király szobor környékén volt ez. Mindig csak az egyik oldalon volt szabad nekik menni, ki tudja, miért. Volt egy-két rendőr, aki vigyázott, hogy a legények össze ne verekedjenek a lányokon. A cselédek sokáig szolgáltak a zsidóknál, egészen addig, amíg a magyarok letiltatták ezt a munkát. 1940-ben jöttek be a magyarok Kolozsvárra, és gondolom, akkor megtiltották, hogy zsidóknál szolgáljanak [1944 áprilisában tiltották meg nem zsidók alkalmazását zsidók háztartásában. Lásd:

zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. Addig lehetett nálunk is szolgálni. Volt egy rendelet, ami ellen kiálltak a cselédlányok. Tiltakoztak, óriási csetepaté volt belőle. Ez lehetett 1940 vagy 1941-ben. Amikor megszűnt a cselédkedés, akkor aztán a háztartás vezetése nehezebb lett. Nem gyújtottak tüzet, és nem gyújtottak lámpát sem.

Mosónőnk nem volt. A nagymosást a cseléd végezte anyámmal. Egy nagy fateknőben mostak egész nap. Havonta egyszer volt nagymosás. Nagyon kimerítő munka volt. Apám mindennap tiszta inget vett föl, rengeteg gyűlt össze egy-egy nagymosás alkalmával.

Nagyon olvasó család voltunk. Anyám németül olvasott. És a nővérem, akivel rendszeresen beszéltek telefonon, ő is állandóan olvas még ma is, kilencvenkét évesen. Két újságot járattunk, az

Új Keletet és a *Tolnai Világlapját* [lásd: Tolnai Simon]. Onnan néztem ki magamnak a Tadzs Mahalt és a kölni dómot, egyiket sem sikerült élőben látni. A Tolnai havonta küldött gyerekkönyveket is. Emlékszem még a szereplőkre is, Farkincás Frici, Nyifnyaf Nyuszi és Mek Mek Fáni, aki nekem különösen fontos, ugyanis neki volt egy nagy faládája mindenféle jóval. A hálósobánk nagy szekrényének alján volt egy Mek Mek Fániról elnevezett hatalmas láda, régi kabátok gombjaival, szőrmegallér-maradékkal stb. Mikor a szülők egyszer elutaztak, mi kutakodtunk benne, és előkerült a régi házasságlevél, és kiderült a nagy titok, hogy édesanyám egy évvel idősebb édesapánknál. Később nem győztük evvel cukkolni, de ő elnéző mosollyal válaszolt, mindig is mosolygott édesapám számtalan dühkitörése alatt is. Engem a férjem szoktatott le róla, úgy egyszerűen otthagyt, és elment sétálni. A Sosáná nővérem és a férje, Jichák mindennap veszekedtek, csak úgy zengett tőlük a ház. Apám időnként kést emelt anyukámra, hogy „hol a pénz?“, majd térdre borult, és a kezeit csókolgatta. Az ilyen jeleneteknél én berohantam a spájzba, és magamra zártam az ajtót.

Nagyon sokat énekeltünk. Anyukám magyar és német dalokat meg héber asztali dalokat, szombaton ebéd után és péntek este mentek ezek a dalok vég nélkül. Apámnak nagyon szép tenorja volt, Leának kiváló szopránja, kórusban is énekelt, egészen addig, amíg basedovval (golyva) meg nem operálták. Meg jiddis nótákat, amik visszaköszönnek a klezmerkoncerteken. Énekeltünk persze slágereket is.

Apám velünk héberül beszélt, anyám németül. Ők egymás között jiddisül beszéltek. Mi, a testvérek egymás között magyarul beszéltünk. Románul az iskolában tanultuk, onnan tudtunk, de így ritkán beszéltünk. Nagyon ragaszkodott apám ahhoz, hogy héberül megtanuljunk. Én angolul is megtanultam, még a londoni kiutazásunk előtt. Nyelvtanárhoz nem jártam, ez úgy rám ragadt. Csak érzékből. Palesztinában gyakran jártak angol újságok, azokat olvastam, így fölszedtem ezt-azt. Londonban már csak tökéletesítettem a nyelvtudásomat. Ott ugyan beiratkoztam egy angol nyelvtanfolyamra, de tulajdonképpen már kevés újat tanultam.

A héberórák elég nehezen mentek, senkinek nem volt kedve ezt a „fordított” nyelvet megtanulni. Apám azzal oldotta a hangulatot, hogy énekeltetett minket héberül. Engem apám tanított hittanra is és héberre is. Az iskolában is tőle tanultam. Ez nálunk olyan magától értetődő volt, olyan természetes volt. Nem volt ennek szigorú rendje. Én más hittantanárhoz nem jártam, viszont tanítottam másokat héberre. Voltam tizenhárom éves, és voltak tanítványaim. Ez egy kis pénzkereset is volt. Úgy volt, hogy egy kislányt tanítottam, aki nagyon nehezen tanulta a hébert. Rövidáru-kereskedők voltak a szülei, és sokszor természetben fizetett. Vagy nyolcvan pengőt kaptam egy óráért, vagy pedig egy kombinét, egy színes zsebkendőt. Nálunk nem volt szokás a születésnap. A vallásosoknál általában nem volt szokás sem a névnap, sem a születésnap megünneplése. Én vezettem be azt a szokást a családban. Amikor egyszer kaptam egy gyönyörű ciklámen színű zsebkendőt a tanítványomtól, akkor a nővéremnek, Leának, akivel egy napon születünk, prezentáltam ezt, és ezzel megtörtem ezt a szokást. Nagyon örült neki.

Arra már nem emlékszem, hogy milyen ruhában jártunk akkor mi, gyerekek. Csak azt tudom, hogy egyszer kaptam egy barna bársonyruhát Újévre, ekrü csipkegallérral. Nagyon szép volt, és nagyon örültem neki. Egyébként a testvéreimtől levetett holmokban jártam, amit anyám egy kicsit átigazított. Volt házivarrónőnk, az akkor szokásban volt. Házhoz jött három-négyhavonta. Otthon volt varrógépünk, és azon javította meg azt, amit kellett. Zsidó nő volt, emlékszem, mert mi csak

zsidókkal érintkeztünk.

Az ünnepek közül legszebbek a széderesték voltak otthon. Ilyenkor a templomból hazajött a ház ura, vastag fehér párnák közé ült, úgy vezette le a véget nem érő szertartást, ami rengeteg dalolással járt. Kisebb koromban, a szomszéd szobában, ágyból hallgattam az énekeket. A szédereste és egyáltalán a húsvét nagy ünnepség volt nálunk a családban. Azon kívül, hogy ez egy vallási ünnep volt, a családi jellege is nagyon domináns volt. Mi nagyon szerettük. Az volt benne a jó, hogy mindenki frissen öltözve, mosakodva nagy előkészületekkel készült az ünnepre. Volt benne valami felemelő érzés. Az egésznek valami olyan bensőséges hangulata volt, hogy azt el se lehet mondani. Valódi családi ünnep volt.

Apám hazajött a templomból, kezet mosott, és beült a már említett fehér párnák közé egy székbe, és akkor kezdetét vette az ünnepség. Végigmondtuk a Hagadát, énekeltünk minden egyes történet végén. Ezután apám még megtoldotta héber dalokkal az estét. Volt vendég mindig a rokonságból is. Én egyre emlékszem, egy Eszti néniére. Apám egyik elhunyt testvérének a felesége volt. Falun élt, teheneket nevelt. Az egyszer volt nálunk, és tönkretette az egész széderestét, mert olyan savanyúan ült az asztal mellett, semmiben nem vett részt. Ilyenkor a cseléd lány nem lehetett ott, azt hiszem, szabadságon volt. Külön húsvéti edények voltak, amit csak ilyenkor használtunk, azt külön le kellett venni, meg a kenyérmorzsáktól megtisztítani egy libatollseprűvel a szoba sarkait. Ezzel a seprűvel össze kellett szedni a morzsákat egy fakanálra, és azt elégetni. Ezt anyám csinálta.

Szédereste jellegzetesen húsleves volt maceszgombóccal, és töltött halat [lásd: halételek] is csinált anyám. Négy pohár bor is volt kikészítve. Négyyszer kellett inni, és az egyik poharat háromnegyedig töltve hagyták, és kinyitották az ajtót, hogy Éliás próféta bejöhessen [lásd: Illés pohara]. Gyerekkoromban én úgy hittem ezeket. A szédertálnak van egy hagyományos elrendezése. Volt rajta reszelt torma, almából és dióból összegyúrt golyó, ami a téglák összeragasztáshoz szükséges maltert jelképezte. Volt rajta még kemény tojás is. Anyám almás lepényféleséget süített ilyenkor, amit hremzlinek [lásd: kremzli] hívtak.

Hanukakor mi mindig játszottunk a szüleimmel az úgynevezett trenderlivel. A trenderli egy pörgettyű, amin betűk vannak mind a négy oldalán. Mindenki kapott egy adag cukorkát. Annak idején mi úgynevezett prominlicukorkát kaptunk, ami piros és fehér színű volt [*Apró kerek mentolos cukorka. – A szerk.*]. Az anyaga hasonlított a szaloncukorhoz, csak cukorból volt, bevonat nem volt rajta. Jellegzetes zsidó cukorka volt, azt hiszem. Mindenki kapott egy adagot, és akkor apám pörgette a trenderlit, és az alapján, hogy mit pörgetett ki, a cukorka felét vagy az egészet oda kellett adni, de volt olyan is, hogy semmit nem nyertünk. És akkor anyám mindig alányúlt apám könyöke alá, és onnan lopott a cukorkából. Esténként játszottuk ezt, és közben ment a dudorászás. Mindennap gyújtottunk egy gyertyát. Hanukakor az történt, hogy volt egy rebellis család, a makkabeusok, akik föllázkodtak a görög uralom ellen, akik lerombolták a templomot, és bementek a lerombolt templomba, és ott már csak egy egészen kevés szentelt olajat találtak, és csodák csodájára ez az olaj nyolc napig égett. Ezért gyújtanak nyolc gyertyát Hanukakor. Előtte volt az ima, és utána énekeltünk. És a legfontosabb a fánk volt, csokoládés vagy lekváros. Ez volt a jellegzetes étel.

Ros Hásánakor új ruhát kaptunk, minden gyerek. Kellemes ünnep volt. Templomba mentünk, és imádkoztunk. Jom Kipur előtt volt a kapóresz. Este tyúkot vagy kakast forgattunk a fejünk fölött,

hogy vigye el a bűneit az embernek. Rendes élő kakas volt. Mindenkinek meg kellett forgatnia a feje fölött. Nagyon utáltuk mi, gyerekek. Apám hozta valahonnan a kakast, de hogy honnan, nem tudom. Ezt állva kellett csinálni. Közben mondták héberül, hogy ez az én kapórém. Utána levágták szerencsétlen kakast. Ez teljesen áttevődött később nálunk világi formába, hogyha például valami nem sikerült, vagy valamit elvesztett az ember, akkor legyintettünk és azt mondtuk kapóre, egy veszteség, nem érdekes. Volt egy olyan szokás is, amikor morzsát vetettünk a vízbe, azt hiszem Újév előtt, hogy vigye el a bűnt [lásd: táchlesz]. A bűntől való megszabadulást jelképezte. De erre nem emlékszem pontosan.

Amikor a hosszúnapi böjt volt, a gyerekek is böjtöltek, de nem tudom, hogy hány éves kortól volt kötelező *[A gyerekeknek a bár micvójuk / bát micvájuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnék. – A szerk.]*. Én böjtöltem. Az Aliz barátnőm pedig amikor kimentünk a sétátérre, sonkás zsemlet evett, hogy bosszantson, mert ő teljesen vallástalan volt. A templomban voltunk egész nap, de a gyerekeknek nem volt kötelező. Akkor szagolgattunk almát vagy birsalmát, amibe szegfűszeget nyomkodtunk. Ez arra volt jó, hogy az éhségérzetet elnyomja.

Apám mindig megtartotta a sátoros ünnepeket is [sátoros ünnep, lásd: Szukot]. Kolozsváron az udvaron, a lakásunk előtt állítottuk fel az ünnepi sátrat. Az udvar végében laktunk, így ez senkit sem zavart, annak ellenére, hogy nagyon vegyes társaság lakott ott. Rajtunk kívül laktak még zsidók a házban, de sátrat csak mi állítottunk. A Rosenzweig, a Salamonné a lányaival vagy a Kohnék mind neológok voltak. Hogy ők mennyire tartották a zsidó hagyományokat, azt már nem tudom. Igen nagy előkészület előzte meg ezt az ünnepet is. Apámnak nádat kellett szereznie, és meg kellett építenie a sátrat. Az udvar végén lakott a Takács nevű házmester, aki a Fischer nevű asztalosnál dolgozott, rendszerint az segített neki fölépíteni. A sátor felépítéséhez szükséges kellékeket a pincében tároltuk, senki nem bántotta. Minden évben újraállítottuk a sátrat, általában nádból volt. A tető is nádból volt, de lazán volt rakva, hogy az eget látni lehessen. Az ünnep előtt már hetekkel elkezdtek készíteni a sátor díszait. Színes papírból füzérláncokat ragasztottunk, meg madárfigurákat rajzoltunk, kivágtuk, és kiakasztottuk ezt is a sátorra. A díszeket mindig újra kellett csinálni, és az olyan jó volt. A színes papírláncokat a mamánkkal és a testvéreimmel csináltuk. Apám mindig hozott egy különleges izraeli gyümölcsöt, amit szagolgatni kellett. Etrog volt a neve. Zöldalmára vagy talán a gránátalmára hasonlít inkább jellegében. Apám hozott pálmaágot is, ez is az ünnep fontos kelléke volt. Én azt hiszem, hogy a hitközség gondoskodott róla, hogy ez meglegyen minden évben. Egyébként csak úgy, Kolozsváron, nem hiszem, hogy lehetett ezeket a különleges dolgokat kapni. Ilyenkor a sátorban étkezett a család, ahová a család más tagjait is meghívtuk. Ahogy már említettem, nálunk mindig volt vendég a családból. Ilyenkor ő is részt vett a Szukoton. A házból is meghívtuk a zsidó lakókat. Azt hiszem, enni nem ettek velünk, csak a sátrat nézték meg, és apám megkínálta őket borral. Ez a sátor hét napig állt. Csak étkeztünk ott, aludni a lakásban aludtunk. A ház lakói tiszteletben tartották ezt a szokást, nem gyújtották fel egyszer se a sátrat.

Egyébként a körmöket is el kellett égetni, erre is emlékszem gyerekkoromból. Azt nem tudom, hogy miért, de amikor anyám levágta a körmünket, azt hiszem, hogy egy fakanálra gyűjtötte össze, és rögtön a sparheltbe dobta és elégette. Ez a szokás azért volt, mert a levágott köröm még élőnek számított. Ez természetesen nem kapcsolódott egyik ünnephez sem, ezt akkor csinálta anyám, amikor a körmünket vágta.

Kolozsváron volt háziáldás [lásd: mezüze] kiteve nemcsak a bejárati ajtón, hanem bent a lakásban is minden szoba ajtófélfáján. Ez természetes volt akkor. És apám minden reggel föltette az imaszíjat, meg a bátyám is. Ez is teljesen természetes volt. Ernőnek volt bár micvója, emlékszem. Az apám mellékkeresetként tanított zsidó gyerekeket bár micvóra. A zsidósághoz semmi közük nem volt, mármint otthonról nem hoztak semmit, és akkor ott tanulták meg, apámnál. A bár micvónak vannak jellegzetes dallamai, és az apám a másik szobában tanította ezeket a gyerekeket, és én már réges-régen kívülről tudtam az egészet, ők meg képtelenek voltak ezeket a dallamokat megtanulni. Egyébként Kolozsváron a zsidók inkább magyarul beszéltek. Teljesen a magyar kultúrában éltek, és meg is hálálta nekik ezt a magyarság!

Pénteken [lásd: szombat] mindenki nagyon szépen megmosakodott. Anyám egész nap sütött-főzött, apám hazajött a templomból, akkor anyu meggyújtotta a gyertyát [lásd: gyertyagyújtás; péntek esti gyertyagyújtás], és akkor apám tört a kalácsból. Mindenki kapott egy darabot a kalácsból, és mindenki kapott egy nyalat bort is. Ez a szokás később átment a kereszténységbe is, az ostya meg a bor tulajdonképpen ebből ered. Ez a barchesznek mondott kalács volt. Azt mindig sütöttük. Otthon dagasztottuk, és elvittük a pékhez, és a pék megsütötte. Volt kóser pékség, ugyanúgy vittük, mint a sóletet. De a kenyeret is anyám dagasztotta, mindig csütörtökön mentünk a kenyérért, és két óriási kenyér lett belőle. Dúca volt a kenyérnek, ez ilyen kiemelkedő része a kenyérnek, azon mindig veszekedtünk a testvéremmel, hogy ki egye a dúcot. Meg ami maradt tészta, abból anyukám csinált lángosfélét. A sparheltnek volt egy lapos sütőrésze, azon csinálta, és szilvalekvárral megkenve, az világ csodája volt.

Édesanyám jellegzetes zsidó ételeket főzött. Jellegzetes étel volt a sólet, és azt minden pénteken elvitték a pékségbe [*Valószínűleg csütörtökön vitték el a pékségbe, és pénteken vitték haza, a péntek esti, a szombat bejövelele utáni vacsorára. – A szerk.*]. Minden pénteken sóletet ettünk. A szombati ebéd a töltött libanyak volt, amit én utáltam, akkor a töltött hal, a gefilte fis, az is egy jellegzetes zsidó étel. A halat föl kell vágni, és megtölteni, már nem tudom, mivel, és köréje rakni sárgarépat, meg kell főzni, és hagyni kell, míg megkocsonyásodik. Nagyon finom volt. De én főleg a süteményekre emlékszem. Volt a flódní, ami egy rakott sütemény, meg bejgli. A rétest nyújtották az asztalon, körbejárták és huzigálták. Volt a kindli, ami olyan volt, mint a bejgli, de mézzel és mazsolával volt töltve, és nem volt benne dió. De én nem ettem a mazsolát, mindig odaadtam a testvéremnek.

Kolozsvárt csak zsidókhoz jártunk vásárolni. Ez egy fontos szempont volt. Szempont volt az is, hogy közel legyenek a lakásunkhoz. Mi odajártunk vásárolni, ahol laktunk. Mivel mi csak zsidókkal érintkeztünk, a zöldségestől a hentesig mindent zsidó kereskedőktől vettünk meg. Auschék voltak a zöldségesek. A Janovitstól hoztuk a tejet. Ez egy kóser tejbolt volt, saját tehenei voltak. Egy nagy kannával hozták hozzánk egyszer vagy kétszer hetente. Egy román férfi volt a kihordó, de jiddisül beszélt a zsidó ügyfelekkel mindig. Zsidó volt a pék, akihez a kenyeret vittük süttetni. A patikus egy Fodor nevű zsidó ember volt. Rosenzweig volt a ruhakereskedő. Ezek mind Kolozsvár belvárosában voltak. Ez volt a főutcája Kolozsvárnak. Fogalmam sincs, hogy a húst honnan hoztuk. Nem volt jégszekrényünk, az biztos. Anyám biztos azonnal földolgozta a húst. Volt kóser mészárszék és sakter is Kolozsváron, de részleteket már nem tudok.

Annak, hogy mi csak zsidókkal érintkeztünk, több oka is volt. Egyrészt apám vallásossága, nagyrészt azonban a lappangó antiszemitizmus. Bőven benne volt a románokban is, csak nem

nyilvánították ki annyira, mint most itt. Egyszer volt, hogy az apámat megverték román diákok. Az utcán elkapták, és megverték, mert szakállas volt, és mert zsidó. Hazajött és három-négy napig nyomta az ágyat, annyira beteg lett. Egyszer arra is emlékszem – ez a magyarok bejövetele után volt 1940-ben vagy 1941-ben [lásd: második bécsi döntés] –, hogy mentünk az utcán apámmal, halál pontosan emlékszem erre a jelenetre, és jött egy magyar kiskatona, és elkezdte ráncigálni az apám szakállát, mire apám lekent neki egy akkora frászt, hogy nekiesett a falnak. És apu elkezdett kiabálni, hogy én szabad magyar polgár vagyok, és hogy hozzám ne nyúljanak. Én meg rángattam a kabátját, hogy menjünk, de ő nem hagyta magát. Senki nem jött oda segíteni. A katona aztán föltápáskodott, és elsündörgött. Szóval kemény legény volt az apám. Óriási tenyere volt, és nagyon kemény ember volt. Rendszeresen tornázott. Engem is megtisztelt a kezével párszor. Engem is ért egypár antiszemita megnyilvánulás. Kolozsváron, amikor apámat megverték, és én vele voltam, akkor engem ugyanúgy lezsidóztak, mint apámat. Engem mint gyereket azonban nem bántottak.

Kolozsváron zsidó óvodába jártam, ott héber meg jiddis dalokat és táncot tanultunk. Aztán zsidó elemibe jártam. A templom mögött volt az iskola, és én oda jártam elemibe. Hatévesen kezdtem az elemi, ez négy évig tartott. Az elemiben is csak zsidók voltak. Ott románul tanultunk. Ott is volt hittanóra, és ott tanított apám. Fura volt, amikor engem is tanított. Négy éven keresztül tanultam tőle a hittant. A gimnáziumban már más tanította. Volt egy Fried nevezetű hittantanár, ő tanított később. Aztán elkezdtem a gimnáziumot, a Liceu Principessa Ilianát, Ilona Hercegnő Líceumát. Ez egy román gimnázium volt. Szombaton nem írhattam, úgyhogy magántanuló lettem. Négy év volt az elemi, és utána egy évet jártam ebbe a gimnáziumba. Akkor járt hozzám egy magántanár, egy felsőbb gimnazista fiú. Nem tudom, hogy milyen gyakran jött. Zsidó fiú volt természetesen, akivel magyarul beszéltünk. Fränkl Dodónak hívták. Bejártam vizsgázni, azt hiszem, hogy csak év végén volt vizsga. Ez egy évig tartott. Amikor a magyarok bejöttek, engedélyezték, és alakult egy zsidó gimnázium Antal Márk vezetésével, aki egy remek ember volt. Akkor már minden magyarul volt, 1939–40-ben. Két évet jártam oda. A zsidó gimnáziumban ötvenketten voltunk az osztályban, és heten maradtak életben közülük.

Különórára nem jártam, mert nem volt rá pénz. Nem tanultam sem zongorázni, sem táncolni. Mi, gyerekek iskola után hazamentünk. Olyan volt, hogy zsúrra meghívtak. Rendszerint olyanra, ahol apám tanított bár micvóra zsidó gyerekeket. Ez még Kolozsváron volt. Kakaós kalácsot ettünk mindig, erre emlékszem. A gimnáziumban gyakran összejöttünk mi, fiatalok valakinek a lakásán. Ahol volt zongora, aki tudott, zongorázott, meg verseket szavaltunk. A gimnáziumnak volt önképzőköre, én ott szavaltam. Én azt gondolom, hogy kultúréletet éltünk.

Kolozsváron az iskolában, az elemiben, de a gimnáziumban is többen jóban voltunk, de volt egy nagyon jó barátnőm, a Skamperl Aliz, nem olyan régen halt meg, Bukarestben. Vele végig jártam az elemibe is és a gimnáziumba is. Őt deportálták Auschwitzba, de visszajött, és férjhez ment. Nem sikerült a házassága, és aztán férjhez ment egy román emberhez, és Bukarestbe költözött. A bukaresti rádióban dolgozott. Gyakorlatilag a haláláig volt kapcsolatom vele. Leveleztünk. Volt egy nagyon beteg lánya, egy vírusos influenza következtében megbénult a fél oldalára. Egyszer vitte Párizsba, és megírta nekem, hogy mikor mennek, és én kirohantam a Teleki téri piacra, és vittem egy zsáknyi élelmiszert neki. Friss gyümölcsöt például, és ők olyan boldogok voltak.

Talán lehettem olyan tizenöt-tizenhat éves, amikor először voltam az operában, Kolozsvárt. Legkedvesebb unokatestvéremmel, Lajuval mentem. Ez nagy élmény volt nekem akkor, de sokat az operában nem voltam, mert nem szerettem annyira magát a műfajt. Moziba viszont sokat jártam. Gyerekkorom óta mozibolond voltam. Szerencsém volt, mert, a főtéri mozi tulajdonosa az apám hitközségének tagja volt, úgyhogy oda ingyen beléphettem, és minden filmet megnéztem. Oda általában egyedül mentem. A nevére már nem emlékszem sem a mozinak, sem a tulajdonosnak. Minden felnőtt filmet láttam akkor, például különböző Gary Cooper- meg Greta Garbo-filmeket, amik mára már nagyon elavultnak számítanak, de akkor az nagy szenzációnak számított [*Greta Garbo (1905–1990) – svéd származású hollywoodi színésznő. Gary Cooper (1901–1961) – kétszeres Oscar-díjas amerikai színész. – A szerk.*]. Ezek a filmek feliratozva voltak, mert akkor szinkron még nem volt. Színházra nem emlékszem, hogy lettem volna, de volt egy hely Kolozsváron, amit úgy neveztek, hogy Goldmark-terem, és anyám tagja volt a WIZO-nak, és a WIZO-ban voltak mindenféle pompás előadások, hetente. Általában élőképeket adtak elő. Az olyan volt, hogy elől állt egy csoport, és valamit ábrázolt, hátul pedig szólt a kórus. A Lea nővéremnek nagyon szép hangja volt, és ő a kórusban énekelt. Megelevenítettek például egy vándor zsidó társulatot, és hátul a kórus énekelt. Én meg szavaltam, egész kicsi voltam, lehettem olyan hat-hét éves. Föltettek egy pódiumra egy asztalt, mert különben ki se látszottam volna, és szavaltam, hogy: „Eljöttek-e ő népem szép leányai, ha ostrom dönti várunk kapuit. Eljöttek-e büszkén síkraszállni, mint egykor Eszter, Debóra, Judit?” Ez a vers Patai József: Eljösztök-e? című verse volt [*Patai József (Gyöngyöspata, 1882 – Tel-Aviv, 1953) – író, költő, műfordító. 1908–1921 között budapesti gimnáziumi tanár, 1912-től a Múlt és Jövő című zsidó folyóirat szerkesztője. 1940-ben kivándorolt Palesztinába. – A szerk.*] Meg ilyeneket. Eredendően a nővéremet akarták kitanítani, de ő képtelen volt megjegyezni ezeket, és akkor én szavaltam. Meg is jelent az „Új Kelet” című lapban olyan szavakkal, hogy „Klein Icuca szavalóművész”. A Zisut nem tudták értelmezni, és így lettem Icu. Hogy a szüleim jártak-e moziba vagy színházba, azt nem tudom. Gyakran biztos nem voltak. A Goldmark-teremben viszont anyám rendszeresen részt vett az előadások előkészítésében.

Rendszeres családi nyaralásokra nem jártunk. Engem időnként elküldtek egyik vagy másik nagyszülőhöz Nagysomkútra vagy Szilágycsehre. Nem volt ez rendszeres, kevésre emlékszem ebből. Egy vagy két hetet töltöttem ilyenkor falun. Szilágycsehen talán kétszer voltam gyerekkoromban. Egy gyerekkori nyaralásra emlékszem azonban, ami egy Kíruca nevű román falucskában volt. Ez egy gyerektábor volt, ahol csak zsidó gyerekek voltak. Hegyek között álomszép vidéken volt ez a tábor, amit sokáig nem élvezhettünk, mert kitört a skarlátjárvány, és egy gyerek és egy tanár belehalt. Mi hat hétig voltunk karanténban ott, a hegyek között. Tetvesen és rühesen érkeztem haza, mert senki nem foglalkozott velünk. Nem volt idő törődni az egészséges gyerekekkel.

Anyám reumás volt, és elmentek egyszer apámmal Szlovákiába, egy gyógyfürdőbe nyaralni [*Az interjúalany Pozsonyra emlékszik, de valószínűleg a szlovákiai Pöstyénről van szó, mert Pozsonyban nincs gyógyfürdő. – A szerk.*]. Egyszer voltam a szüleimmel egy erdélyi gyógyfürdőben, aminek Büdöspatak volt a neve. Csak egyszer voltunk ebben a gyógyfürdőben. Emlékszem, egész kicsi lány voltam, és egész sötétben kellett hazabotorkálni, nem tudom már, honnan, és apám ölben vitt, nem látott semmit, és beleejtett egy csalánbokorba, és ez nagyon kínos volt. Csak én és a szüleim, tehát hárman voltunk ott. A szüleim 1936-ban kimentek Palesztinába megnézni, hogy milyen ott, és az anyám nem bírta a klímát. Nagyon rossz időben

mentek, augusztusban, egy társasutazással, hajóval. Anyám mivel nem bírta a klímát, nem maradtak ott, és nem mentünk el időben. A nagyobbik nővérem, Sosáná, aki egy szépség volt, már kint volt akkor. Ő már 1934-ben kiment Palesztinába. Apám kiutazott cionista kongresszusokra, például Bázélbe, meg ahová kellett, de ez persze neki nem volt nyaralás.

Édesapám és édesanyám Izraelben haltak meg. Úgy kerültek ők Izraelbe, hogy a Kasztner- csoport kivitte őket [lásd: Kasztner-csoport; Kasztner-vonat]. Apám az erdélyi cionista mozgalom egyik vezetője volt, és mint olyan fölkerült erre a vonatra az egyik nővéremmel (Leával) és az anyámmal. Ez 1943-ban volt [A Kasztner-vonat 1944. június 30-án hagyta el Magyarországot, a csoport tagjainak egy része augusztusban, a többiek novemberben (decemberben?) hagyták el Bergen-Belsent. – A szerk.]. Voltak először nyolc hónapot Bergen-Belsenben a sonderlágerben, ami azt jelentette, hogy őket nem vitték gázkamrába, mert ez volt a megegyezés Kasztnerrel, és utána kerültek először Svájcba, és onnan mentek ki Palesztinába. Én még előttük, 1941-ben mentem ki. Akkor volt a Kállay-kormány [Kállay Miklós 1942. március és 1944. március között volt miniszterelnök. 1941-ben Teleki Pál, ill. Bárdossy László volt a miniszterelnök. – A szerk.], és ez a kormány engedélyezett két gyerekcsoportot kimenni Palesztinába. Tulajdonképpen ezek menekített lengyel és szlovák gyerekek voltak, és kellett tölteleknek egy pár erdélyi vagy magyarországi gyerek is, hogy úgy nézzen ki, mintha magyar vonat lenne. Ötven-egynéhányan mentünk ki vonattal végig Románián, Törökországon, Szíria, Libanon és végül Palesztina. Én tizennégy éves voltam, amikor kikerültem. Az ok, hogy a családból szinte mindenki elment Palesztinába, az volt, hogy mi mindnyájan cionisták voltunk.

Amióta eljöttem Kolozsvárról 1941-ben, azóta kétszer voltam ott, de negyven évvel ezelőtt voltam utoljára. Nincs mit ott nagyon csinálnom. Tizennyolcezer zsidót vittek el onnan, szinte alig maradt ismerős. Auschwitzba vitték az embereket onnan. Kolozsvárról talán hatan-heten kerültek Izraelbe úgy, mint én. Amikor ott jártam, még egy-két ismerőst leszólítottam, de a rokonok közül a Csehi Gyula volt az egyetlen, aki ott maradt. Ő egy kitűnő ember volt. Már a felszabadulás után ő is volt nálunk, meg mi is voltunk nála. Az első feleségét deportálták, aztán elvett egy második feleséget, két gyereke született. Aztán ő is meghalt, és így gyakorlatilag teljesen megszűnt a kapcsolatom Kolozsvárral. Nagyon sokszor fölrémlik bennem a gyerekkorom, amikor a tévében látom Kolozsvárt.

A szüleim Haifán telepedtek le. A nővérem, aki szintén Haifán lakott, rettenetesen szenvedett a nedves tengeri levegőtől, nagyon fájt a háta, és azt mondta az orvos, ha meg akar gyógyulni, akkor el kell mennie a sivatagba. Akkor költözött le Beér-Sevára, és most is ott lakik, és magával vitte a szülőket is. Ott is vannak eltemetve. A mamám 1976-ban halt meg. Nagyon beteg volt, magas vérnyomása volt, epeköve meg mindenféle. A két nővérem még él. A Sosáná Beér-Seván egy nyugdíjasházban, a Lea meg egy faluban él, Nordiának hívják, Netanjától nyolc kilométerre található

A Sosánának volt egy lánya az első férjétől, akit 1938-ban megöltek az arabok. Teherautó-sofőr volt, és lelőtték. Jacob Fischgrund volt a neve, és Szlovákiából származott, valahonnan Pozsony környékéről. Ők egymás között héberül beszéltek. Amikor a nővérem megözvegyült, nem bírta eltartani a lányát, úgyszólván beadta egy kibucba egy családhoz, akiket mindmáig imád, és eljár hozzájuk, szóval második szülei lettek. Ahavának hívják a lányt, mi Ahuvának nevezzük. Az azt jelenti, hogy akit szeretnek. A nővérem rettenetesen sokat dolgozott. Másodszor is férjhez ment Jichák Sadmonhoz, aki egy tünemény pasas volt. Én ismertem, mert gyakran jártam le, és járok le

most is hozzá. Akkor született egy fia, David Sadmon a neve, aki elvégezte az egyetemet, aztán tiszt lett, és megunta, hogy állandóan behívják, és elment Amerikába. Megnősült még Izraelben, és ott született kint az unoka is, a Jonathan. Amerikából néha elmegy az anyját meglátogatni. A vallást ő már nem tartja, azt hiszem, csak az Újévet. A nővérem sem vallásos. Mesélte, hogy jöttek körbekínálgatni a gyertyát, de ő azt mondta, hogy nem. Ő nem Auschwitz miatt döntött úgy, hogy nem lesz vallásos, hanem már sokkal korábban valami ostobaság miatt. Hosszúnapkor a szigorú böjt idején lehetett olyan tizenöt-tizenhat éves. Evett valamit, és azt mondta, ha most nem csap belém az Isten nyila, akkor nincs Isten. És nem csapott belé. Ettől fogva ő sem hisz. A másik testvérem sem maradt vallásos. Ő megint egy másfajta közösségbe került, egy jobboldali mozgalomhoz tartozott a férje.

A Lea férjénél volt, aztán a férj meghalt. A férjnek Stern volt a vezetékneve, a keresztnévét már nem tudom. Van egy fia, akinek a kezét gyakorlatozás közben levitte a gránát, úgyhogy fél karja van. Ariel a neve, az őrzőangyalt jelent. Egy gyárban dolgozik a fiú, amiről nem szabad tudni, hogy mit gyártanak ott. A testvéreim beszélnek magyarul, és amikor meglátogatom őket, akkor magyarul, románul, héberül, jiddisül beszélünk. Ahogy éppen jön a szánkra a szó, úgy beszélünk éppen. Ők Izraelben héberül beszélnek egymással.

Amikor eljöttem Kolozsvárról, egy teljesen más világba cseppentem, de nagyon jó volt, mert fiatal voltam. Palesztinában én először egy mezőgazdasági iskolában voltam. Ben Semennek hívták ezt a falut. Ott tanultunk nyelvet, már akinek kellett, mert én gyerekkorom óta beszéltem héberül apám révén. Egy virágkertészetben dolgoztam ott, nagyon szép volt. Azt hiszem, hogy egy évet voltam ott, mert utána elmentem egy kibucba, mert volt egy csoport, akik két évvel hamarabb mentek ki Palesztinába, kolozsvári fiatalok, és azok csábítottak, hogy jöjjenek a kibucba. És akkor én elmentem. Akkor lehettem olyan tizenöt éves.

A kibuc a Kineret partján volt, az a Genezáret magyarul. A kibuc helyéül egy régi helyet örököltünk. Ez a kibuc tulajdonképpen akkor alakult, vagy nagyon az elején tartott. Voltak kőházak, és voltak sátrak. Én sátorban laktam két fiúval, mert ez úgy ment, hogy fiúk és lányok vegyesen laktak. És miután nekem nem volt foglalkozásom, sokadmagammal úgy hívták, hogy *pkak*, vagyis dugó, azokat mindig oda dugták be, ahol éppen hiányzott valaki. Hol a konyhán, hol az istállóban voltunk, vagy például egy másik kibucban, ahol csak dolgoztunk, emlékszem, narancsdzsemet gyártottunk. Ott kellett nyolc órát állni a gépnél, és nyomni a fél narancsot. És nagyon sokat dolgoztunk. Volt közös kaja, cukor nem volt, úgyhogy datolyával ittuk a teát. Finom volt nagyon. Akkor export se nagyon volt, úgyhogy a teheneket narancssal etették, nem volt mit csinálni. Törökországból hozott sós halat ettünk. Úgy hívták, hogy lakerda, ami ma a legnagyobb csemegének, drágaságnak és ritkaságnak számít Izraelben, de annak idején a törökök se tudtak máshova exportálni, úgyhogy oda hozták. Közös mosoda volt, meg raktár, és onnan kapta az ember a ruhát, nem biztos, hogy pont olyat, ami jó volt ránk. Rövidnadrágban és khaki blúzban jártunk. A lányok is ugyanúgy jártak. Esténként pedig táncoltunk. Hóráztunk, ment a hepaj. Volt egy tangóharmonikás, egy fiú, aki nem a kibuc tagja volt, de imádott ott lenni, egy magángazdának a fia volt, parasztyerek, és ő jött át tangóharmonikázni. Szép holdas éjszakákon kijártunk fürödni a Kineretbe. Vallási élet nem volt egyáltalán, ez egy vallástalan kibuc volt. Én apámnak megmondtam, hogy én Auschwitz óta nem hiszek. Ha ezt engedte a följebbvaló, akkor nem érdemli meg, hogy az ember higgyen benne. A kibucban csomó kolozsvári volt. Olyan játékokat játszottunk velük, hogy fölsoroltuk, hogy Kolozsváron melyik utcában melyik üzlet következik egymás után, például a zöldséges, a patika, és

az nyert, aki többet föl tudott sorolni. Ez játék volt inkább, mintsem nosztalgia.

Talán két évig voltam a kibucban. Nem éreztem jól magam. A kibucban nincs magántulajdon, minden közös, de voltak olyanok, akik külső munkákat vállaltak, azok szereztek pénzecskét. Azok vettek egy rádiót, az ágy alá tették, és úgy hallgatták, hogy nehogy a többiek meghallják. Szóval az egyenlőtlenségek már ott megmutatkoztak, és én ezt ott meguntam. Kiszereztem a kibucból, és elmentem Haifára, ahol a nővérem lakott, és én is vele laktam egy darabig. Haifán mindenfélét csináltam. Voltam gyerekőrző, voltam bejárónő, voltam eszpresszóban főlszolgálónő, szóval mindenfélét csináltam körülbelül egy évig. És akkor találkoztam a Lacival, a későbbi férjemmel. 1946-ban beleszerettem egy leszerelt, az angol hadseregben szolgált pesti fiúba, aki mindenáron vissza akart menni Budapestre, nem érezte jól magát Izraelben. Spiegel Lászlónak hívták, utána lett Sarlós, amikor hazajöttünk, akkor magyarosított [*Sarlós László (1920–2002) 1938-ban származása miatt itthon nem vették fel az egyetemre, ezért elment Palesztinába, ahol mérnöki tanulmányokat folytatott, majd 1941-ben belépett az angol hadseregbe. A háború után visszajött Magyarországra, de nem sokkal ezután kémkedés vádjával 9 év börtönre ítélték. 1955-ben amnesztiával szabadult. Szabadulása után textilmunkásként tudott csak elhelyezkedni, később aztán a Kultúra Külkereskedelmi Vállalathoz került, ahol a háború alatt elnéptelenedett zsidó hitközségeknél talált értékes könyvtárak – főleg külföldön történő – értékesítésével foglalkozott. Olyan sikeres volt ebben, hogy 1964-ben a Kultúra londoni képviselőjévé nevezték ki. Visszatérése után 1967-től 20 évig volt a Zeneműkiadó vezetője (Forrás: Muzsika, 2002. december). – A szerk.].*

A férjemmel úgy ismerkedtem meg, hogy egy albérletben lakott ötödmagával egy Róth Arankánál Haifán. Ő egyedül ment ki 1938-ban, a többiekkel már kint ismerkedett meg. Laci menekült Palesztinába. Ő a brünni textilfőiskolán tanult, mert az apja is textiles volt. Tizennyolc évesen érettségizett, és rögtön utána járt oda egy évig. Amikor közeledett a német veszedelem, és látni lehetett, hogy ebből jó nem lesz Csehszlovákiában, akkor lehetett még venni ún. certifikátot – ez egy kivándorlási engedély volt, amit pénzért lehetett venni –, és az apja vett egyet neki. Így ment ő ki, és Haifára került. Először egy kibucban volt három hónapig, és utána beiratkozott a műegyetemre. Akkor elkezdődött a háború, és elkezdtek toborozni a fiúkat, és az öt fiú így lépett be a hadseregbe. Öten voltak magyar fiúk, és amikor a németek átvonulást kértek Magyarországon Jugoszlávia felé 1941-ben, ők elhatározták, hogy meg kell menteni a haza becsületét, és mind az öten bevonultak angol katonának. A férjem így végigcsinálta a második világháborút, a térképészeknél volt. El Alameintől Olaszországig többször volt a fronton. Amikor leszereltek, a férjem mondta, hogy ezt meg kell ünnepelni. Volt egy Éva nevű barátnőm, akinek szóltak a fiúk, hogy „Éva, nem tudsz hozni egy barátnőt?” És ez a barátnő voltam én, és az első tangónál egymásba szerettünk. Egy héten belül elhatároztuk, hogy összeházasodunk, és elvittem őt a szüleimhez, akik nem voltak elragadtatva tőle, mert ő is teljesen vallástalan volt.

A férjem szülei Budapesten éltek, a Király utca 95-ben. Az apósomat Spiegel Árminnak hívták. Az anyósom pedig Spiegel Berta volt. Én soha nem találkoztam velük. Apósom textilkereskedő volt, amíg tönkre nem ment. Az apósom üzlete a Váci utcában volt, ahol most az Anna bár van. A fölött, az első emeleten volt az üzlet. Viszonylag jó módon éltek. Volt egy nyaralójuk Balatonszéplakon például. A férjem a Zsidó Gimnáziumba járt. Azt hiszem, hogy a Wesselényi utcában volt ez a gimnázium [*Amikor a férje középiskolás korú volt, akkor a gimnázium már az Abonyi utcában működött. Lásd: Zsidó Gimnázium. – A szerk.].* A férjemnek volt egy nővére, a Bözsi. Azt hiszem, éppen Újévet, Ros Hásánát ünnepelték. Egy bombatámadáskor, amikor robbant egy bomba a

Király utca 95-ben, meghaltak a szülei, és még hatvan ember halt meg akkor [lásd: Budapest bombázása]. Bözsi is ott halt meg, és a férjem sógora is. Ez 1942-ben volt, és ott volt egy nagyon érdekes eset. Egy Erdődy János nevű író is ott volt a közelben egy nagy kutyával, és a kutya rettenetesen vonyított, és azt mondták, hogy vigye ki a kutyát, mert nem lehet elviselni. Ő kivitte a kutyát a vasajton túlra, és ő életben maradt.

A férjem mérsékelten ortodox családból jön. A Vasvári Pál templomba járt az apósom, és oda elvitte férjemet is. Úgy nagyjából tartották a dolgokat, de a férjem már nem. Amikor meg hazajöttünk, akkor meg már végképp nem. Mi egymás között magyarul beszéltünk, de kinn Izraelben is. Ő elég gyengén beszélt héberül, mert ő mindig magyarok között volt. Tudott pár jiddis szót, de jiddisül nem beszélt. Az angol hadseregben meg angolul beszéltek. Ha nem akartuk, hogy a gyerek értsen valamit, akkor azt héberül mondtuk.

Az esküvőnk még kint volt Haifán, 1946-ban. Valahol béreltek a szüleim egy vendéglőt. Volt fehér ruhám, de rövid, és a rabbi összeadott a hüpe alatt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Jött a rabbi, és elmondta az imát, és föl húztuk kölcsönösen a gyűrűt, és egy poharat ledobtak, és azt el kellett taposni. Ezt a jeruzsálemi templom pusztulásának a jelképeként kellett eltaposni. Ott voltak a szüleim is, és egy nagyon édes dolog történt. Az esküvő előtt egy nappal nem szabad találkozni a házasulandóknak. Persze én kilógtam, mert Laci egy házzal arrébb várt, dumcsiztunk egyet, és hazamentem, és azt mondta az apám: „Lánykám, olyan sápadt vagy, nem ettél még, egyél valamit, mert nem szabad esküvő előtt enni sem, de ne mondd meg az anyádnak!” Aztán hazajött anyám, és azt mondta: „Gyerekem, milyen sápadt vagy, egyél valamit!”. Úgyhogy jött az esküvői ebéd, és én egyáltalán nem tudtam enni, és akkor azt mondták, hogy a menyasszony izgatott a nászéjszaka miatt. Persze a nászéjszaka már réges-rég megvolt. A régi szokás szerint azért nem szabad enni, hogy a bűnökre emlékezzenek, mielőtt összeházasodnak. Ugyanazt az imát kell elmondani, amit Jom Kipurkor, „a bűnt, amit elkövettünk, bocsásd meg nekünk!”, de ezt most már nem tartják.

Ő akart tulajdonképpen visszajönni, és így jöttünk Budapestre. Azért akart hazajönni, mert kommunista volt. Nagyon hitt az eszmében, és mi hazajöttünk építeni a szocializmust. Én szerelemből és mint feleség, természetes hogy követtem. A családom természetesen nem volt lelkes. A nővérem, a Sosáná azt mondta, hogy „dögölj meg, amikor a hajóra lépsz, ha nem akarsz visszajönni”. Ővele a mai napig a legjobb barátságban vagyok. A szüleim sírtak, apám azonban idézte a Bibliát, hogy a nő kövesse a férjét. Ők azt hitték, hogy csak hazajövünk a Laci örökségeért, amiből semmi nem maradt a bombatámadás miatt. Reménykedtek abban, hogy egyszer visszamegyünk, de később beletörődtek.

Amikor visszajöttünk a férjemmel Izraelből, a határőr Röszkén azt mondta, hogy maguk, zsidók egy hónap múlva úgyis autón fognak járni. Ezzel fogadott minket. Később például a munkahelyemen már nem ért semmilyen negatív dolog azért, hogy zsidó vagyok. A baráti kört teljesen vegyesen alakítottuk ki, katolikustól a zsidóig. A férjemnek voltak itt rokonai, ismerősei, először velük volt kapcsolatunk. Természetesen ők zsidók voltak. Egyébként ez nálunk egyáltalán nem volt szempont, hogy zsidók legyenek. Nekem a legjobb barátnőm, a Mari például katolikus eredendően, abszolút paraszti őssökkel. 1956-ban, a pincében barátkoztunk össze, azóta is a legjobb barátnőm. A baráti köröm is teljesen vegyes. De a szüleimnek fontos volt, hogy a barátok zsidók legyenek. De nálam nem, a fiamnál és az unokámnál meg pláne nem. És ez így sokkal jobb. Nem lehet teljesen

elszigetelődni. Gyerekkoromban azonban ez teljesen elképzelhetetlen volt, hogy én például katolikus barátnővel barátkozzam.

Amikor 1946-ban hazajöttünk, először a Laci nagybátyjánál laktunk, a Wesselényi utcában. Simi bácsi volt a neve, de hogy milyen Simon, azt nem tudom. Csak egy adat hozzá jellemzésül, hogy amikor kijöttünk végre a börtönből, és kikerült Laci is, elmentünk őt meglátogatni, akkor megajándékozta egyetlen élő unokaöccsét egy szál angol borotvapengével. Mikor nekünk az égvilágon semmink nem volt, akkor adott egy szál borotvapengét. Pedig megtehetette volna, hogy kisegít minket. Mondtam, hogy én soha többé nem akarom látni. A Wesselényi utcából ők Óbudára költöztek. Amikor meghalt, és fösztötték az örökséget, akkor én mondtam, hogy egy gombostű nem kell abból a lakásból. Nagyon szép lakása volt Óbudán, amit aztán a rabbi szemináriumai növendékek kaptak meg. Külföldről jövő orosz és egyéb növendékek örökölték. A Wesselényi utca után az Erkel utca következett. Az Erkel utca 6-ban vettünk egy lakást. Ez egy egyszobás kis lakás volt. A férjem örökölt egy házat a Balatonszéplakon, ami a szüleié volt, Piri Villa volt a neve. Ezt eladtuk, és abból vettük az Erkel utcai lakást.

1946-ban érkeztünk Budapestre, és akkor elkezdtünk dolgozni. Laci a magyar hadseregnél helyezkedett el, mert olyat kerestek, aki angolul tudott. A párt segített neki elhelyezkedni. A gépkocsihadosztálynál volt százados. Én héberórákat adtam, azokat tanítottam héberül, akik ki akartak menni. Utána tisztviselő voltam. A háború utáni élet elég szegényes volt. Mindent csak jegyre lehetett kapni. Volt kenyérbegy, lisztbegy, cukorbegy stb. [lásd: jegyrendszer Magyarországon]. Akkor jött a Rajk-per, minden külföldről hazajött gyanús lett, és lecsuktak minket. A villa árából maradt pénz, és az ott volt az íróasztalban, és amikor értünk jöttek, meglátták a pénzt, és azt mondták, hogy ez a kémfizetés. És volt egy pici mackóm, aminek levehető volt a feje, és egy üvegfiola volt benne, és akkor azt kérdezték, hogy ebben volt a mérge? Hát a kémnél mérgeknek is kellett lennie. Először a férjemet vitték el, és még aznap éjjel elvittek engem is. Azzal indokolták ezt, hogy a férjem angol kém, és nekem tudni kellett, hogy ő kémkedik az angoloknak. Ami persze nem volt igaz. Én ültem az Andrássy út 60-ban három hónapig, és utána majdnem három évet Kistarcsán internálótáborban. 1950. október 26-án vittek el, és 1953 augusztusában szabadultam, amikor Nagy Imre megszüntette az internálótáborokat.

Kistarcsán „remek” volt. A kihallgatásomkor voltak némi antiszemita megjegyzések az Andrássy út pincéjében, később Kistarcsán is. A legszebb kihallgatásom 1952-ben volt. Kirendeltek Kistarcsára egy tanszázadot, akik rajtunk tanultak kihallgatni. Én is odakerültem egy ilyen pasas elé, és kezdte mondani az életrajzot, hogy mikor születtem, meg hogy az apám az erdélyi cionista mozgalom vezetője volt. Azt kérte tőlem, hogy mondjam el még egyszer, mert ő írni akarja. És elmondtam, és kábé egy második elemista gyorsaságával írt. Amikor odakerültünk, hogy az apám a cionista mozgalom vezetője volt, akkor megkérdezte, hogy „mi az a cianalista?”. És akkor elmagyaráztam neki, hogy az apám 1938-ban kint volt Bázelen a cionista kongresszuson. „És akkor szervezte be magát?”, kérdezte. Hát ez mutatta a szellemi képességeit. És amikor odakerültünk megint, hogy 1941-en kimentem Palesztinába, akkor megint megkérdezte, hogy „és miért ment oda?” Akkor már nagyon tele volt a hócipőm vele, és azt mondtam neki, azért, mert nem akartam Auschwitzban megdőgni. Azt kérdezte akkor tőlem: „Miért, maga zsidó?”

Kistarcsán körülbelül négyszáz női fogva tartott volt. Tulajdonképpen a magyar társadalom teljes keresztmetszete ott volt akkor, ami annyit jelentett, hogy a grófnőtől a kulákasszonyig, a

újságírótól a színésznőig minden társadalmi rang és foglalkozás, valamint vallás képviseltette ott magát. Úgy bántak velünk, mint a bűnözőkkel. Ujjlenyomatot vettek mind a tíz ujjunkról, előlről, oldalról lefényképeztek, meztelenre vetkőztettek. Priccsen aludtunk, az ágyban szalmazsák volt, ami nagyon szúrta. Hetente egyszer, szombaton volt a fürdés. A fürdőhelyiségben volt egy bádogvályú négy csappal. Ott kellett lemosakodnia százhusz embernek, ami azt jelentette, hogy hét-tíz ember jutott egy csapra. Kábé tíz perc alatt kellett tetőtől talpig megmosakodnunk, aztán elzárták a vizet. Sokszor szappanosan mentünk vissza a szobára, mert nem jutott idő megmosakodni. Vizes hajjal mentünk vissza a szobánkra, ami a tábor másik oldalán volt. Amikor először mentem fürödni, azt hittem, hogy ez egy haláltábor, és félttem kinyitni a csapot, mert nem tudtam, hogy víz jön-e belőle vagy gáz. Iszonyatos volt. Annál is inkább, mert tudtam, hogy ez a háború előtt zsidó internálótábor volt.

Ott szereztem életem legszebb barátságát. Ő volt Vámos Magda újságíró, aki húsz évvel idősebb volt nálam [*Vámos Magda (1907–1997) – író, újságíró, műfordító, számos regényes életrajz szerzője, ill. társszerzője. – A szerk.*]. A legszebb barátság, ami létezik. Nagyon vegyes volt a társaság. A kommunisták félszemmel sandítottak rám, hogy én polgári vagyok, hogy én a Vámos Magdával és az Esterházy Mónika grófnéval beszélgetek. A polgárok meg azt mondták, hogy kommunista vagyok, azoknak meg azért nem voltam szimpatikus.

Az *Ítéletlenül* című filmben én is szerepelek, mert akartam. A filmet Almási Tamás rendezte 1991-ben. Én abszolút baloldali voltam, kommunista, és ebből a szempontból én vagyok a legtragikusabb alak benne, mert elsírom azt, hogy saját elvtársaim csinálták ezt velem. Azt, hogy mi inkább baloldali érzelmeket vallunk, elég korán eldöntöttük. A férjem már 1942-ben belépett a kommunista pártba. Az angol hadseregben szerveződött egy kommunista társulat, és ott lépett be. Aztán én is. Haifán például Nemes Laci barátom tartott előadást József Attiláról, és én szavaltam az odaillő verseket. Amikor hazajöttünk, rögtön beléptünk az itteni pártba. Hazajöttünk „építeni a szocializmust”.

A férjem először az Andrássy út 60-ban volt három hónapig. Utána volt Vácott, és utána a Kozma utcai gyűjtőfogházban. Ott mint térképész „dolgozott”. Az angol hadseregben is térképész volt. Ott volt vele Mistéth Endre, aki a Kossuth hidat tervezte, aki egy nagyon rendes ember volt [*Mistéth Endre (1912–2006) – mérnök, több híd tervezője, egyetemi tanár. A nyilasuralom alatt részt vett a fegyveres ellenállási mozgalomban. 1945 novemberében a Független Kisgazdapárt delegáltjaként államtitkár lett az Ipari Minisztériumban, 1946 júliusától újjáépítési miniszter, majd amikor a posztot októberben átnevezték, építési és közmunkaügyi miniszter. A Magyar Közösség-ügy néven emlegetett koncepciós perben, 1947-ben koholt vádakkal börtönbüntetésre ítélték, csak 1955-ben szabadult. Szabadulása után három és fél évig rendőri felügyelet alatt állt (Forrás: Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány). – A szerk.*]. Amikor volt később egy úgynevezett rehabilitációs nyaralás Lillafüreden, együtt nyaraltunk vele, és egy tünemény volt. Én nagyon sokáig nem tudtam róla [*hogy hova vitték a férjét az Andrássy útról*], és egyszer csak kaptam egy levelezőlapot, írt arra a címre, ahol előzőleg laktunk. Akkor az illető, aki ott lakott, elment egy másik barátnőmhöz, és ő értesített engem a börtönben. Amikor kiszabadultam, jártam rendszeresen beszélőre egyszer egy hónapban. Én szabadultam először, és Lacim 1954. április huszadikán. Ezt onnan tudom, hogy az Hitler születésnapja, nevezetes dátum. Lacit kilenc évre ítélték, és leült négy és felet. És aztán azt mondta neki az egyik, hogy Sarlós elvtárs, magának két évvel hamarabb kellett volna szabadulni, de eltűntek az iratai.

Amikor kijöttem, a barátok féltek, nem mertek befogadni. Nem tudták, hogy hogyan viszonyuljanak hozzám. Az egyik kedves barátnőm eljött egyszer Kistarcsára látogatóba, és utána behívták a pártba, és megmondták neki, hogy ezt nem. Egy másik nő is eljött, de akkor szétesett az egész társaság, és nekem újra kellett építeni mindent. De máig tartó barátságok születtek a börtönben. Kistarcsa után a Vámos Magda segített sokat. Amikor a Laci kijött, és semmink nem volt, akkor Edit della Pergolának a férje, aki Milánóban volt az Operaházban, ő küldött egy bőrkabátot. 1956-ban a nyavalya tört ki minket, mert ugye a bőrkabát egyenlő volt az ÁVO-val [lásd: ÁVH]. Rettegve mentünk az utcán, hogy mikor fognak elkapni.

Amikor kijöttem, mindenfélét csináltam. Először egy vendéglőben éjszaka pucoltam a zöldséget, aztán havat lapátoltam. Aztán albérletben laktam a Királyhágó tér környékén, és a hetedik kerületi Textilmaradék-feldolgozó Vállalatnál dolgoztam, a Király utcában [akkor: *Majakovszkij utca*]. Reggel jöttem le korán, a hóban az első lábnyom az enyém volt. Amikor Laci kijött 1954. áprilisban, akkor albérletbe mentünk. A Laci együtt ült a Stöckler Lajossal, aki hitközségi elnök és a zsidótanács tagja is volt. Ő szerzett nekünk albérletet a Visegrádi utcában egy Weisz Samu bácsi és Weisz Margit néninél. A Samu bácsi mindig elment kártyázni, hogy megszabaduljon a feleségétől, aki egy bestia volt. Ette az életemet kiskanállal. Mindig mondta nekem, hogy „Ez a fiú olyan sovány – mármint a férjem –, miért nem adsz neki enni?”. És akkor én ráordítottam, mert nincs pénzem. Kerestem hétszáz forintot havonta. A Textilmaradék-feldolgozó Vállalatnál szövetanyagból csináltunk fiúnadrágokat. Tizenhét gombot kellett felvarrni két perc alatt, ez volt a norma. Kézzel varrtuk természetesen, amitől az ujjaink teljesen tönkrementek. Ez az anyag tele volt bolhával. Amikor hazamentem, Lacit kevésbé zavarták a bolhák, de engem nagyon, és akkor Gezarollal behintettem, és úgy feküdtem le. Ezt a munkát még egypár hónapig csináltam a férjem kiszabadulása után is, de a cél az volt, hogy minél hamarabb elkerüljek innen. Ez a munka akkor az „életet” jelentette, hiszen semmink nem volt.

Amikor Laci kijött a sittről, jött a rehabilitáció, és kérdezték, hogy mi a szakmája, mihez ért, és akkor azt mondta, „én azt hiszem, hogy a szervezéshez értek”. Mire közölte az illetékes elvtárs, hogy a szervezés nem szakma. Ennyit a magyarok szervezéséről, most is ez meglátszik, milyen jó „szervezők” vagyunk! Laci először egy vasüzemben próbált elhelyezkedni, de látták, hogy fizikailag nem alkalmas, hogy emelgessen, és akkor elment egy textilgyárba itt, Budapesten, ami a Forgách utcában volt, és imádták. A Textilmintagyártó Vállalatnál lett tulajdonképpen segédmunkás. Annyira szerették, amikor bement leblokkolni, akkor azt mondták, hogy jaj de kár, hogy később jött, mert be akarták választani a munkástanácsba [lásd: 1956-os forradalom; munkástanács]. Hát ez hiányzott volna még az angol kémkedés meg a börtön után!

Nekünk 1956-ban sem jutott eszünkbe elmenni. Én a mai napig másként látom ezt az időszakot.

1956 után rengeteg zsidó kivándorolt Izraelbe, és itt maradtak a könyvek a templomokban, és akkor a Kultúra [*Kultúra Külkereskedelmi Vállalat*] igazgatója kitalálta, hogy ezeket a könyveket össze kéne szedni, és el kéne adni. Én már akkor a Kultúrában dolgoztam az antikvár osztályon, és mondta a főnököm, hogy ő tud valakit, aki kiválóan tud héberül, és ért a könyvekhez, és ez a Sarlós László. Azt már nem tudom, hogy ki ajánlott be a Kultúrához az antikvár osztályra. Én majd elájultam, mert tudtam, hogy ő mennyire nem tud héberül, és mennyire nem ért az egészhez, de nem bánom, megcsináljuk. Volt egy személyzetis, arra emlékszem, aki állandóan azt hajtogatta, hogy nem veszek fel több sitted, már van kettő. Ettől függetlenül felvett, és így beletanultam a

könyvszakmába.

Csináltunk egy könyvesboltot a Székely Mihály utcában, a hatodik kerületben, az Operával szemben. Akkor Kazár utcának hívták ezt az utcát. „Cégtul. Sarlós László, Haszéfer – A könyv”, ez volt a bolt neve. Az volt még felírva a boltra, hogy „Máchzor, Széfer, Tóra, Humás Gemará, Sulhán Áruhá és más héber, zsidótárgyú könyvek vétele és eladása”. A felszámolt hitközségektől vettük a könyveket. Behozták a könyveket, mi csináltunk listákat, és kiejároltuk külföldre. Laci lement, és vidékről is összeszedte a könyveket. Amikor volt a MUK, a „márciusban újra kezdjük mozgalom” [*„MUK” – 1957 elején MUK feliratok jelentek meg a pesti házfalakon. Akik nem tudtak beletörődni a forradalom eltiprásába, azzal biztatták magukat és társaikat, hogy az 1848-as forradalom évfordulóján, március 15-én újra kezdik a harcot: „Márciusban Újra Kezdjük!”. – A szerk.*], akkor ment le Laci húszezer forinttal a zsebében Debrecenbe, és meg kellett keresnie a mikvében a Simonovitz nevű bácsit, aki majd kinyitja a templomot. Éjjel négykor ment le Laci, és arra gondolt – ezt utólag mesélte röhögve –, hogy ha most elkapják a rendőrök húszezer ezer forinttal a zsebében, és azt mondja, hogy a Simonovitz bácsihoz jött, ki hiszi el neki. Rengeteg, rengeteg héber könyvet szerzett, és küldtük ki az egész világba a héber könyvkereskedőknek, és nagyon sok pénzt hoztunk a Kultúrának és a magyar államnak. Csak külföldre vittünk. Mi nem adtunk el forintért, csak dollárért. A világ minden országába kerültek így ki könyvek, Kanadától Izraelig. Laci első munkahelye ez volt a Kultúrában. Aztán én is ott dolgoztam vele, és emelgettük azokat a szörnyű nagy fóliánsokat, aminek a lumbágómat köszönhetem. Ezt csináltuk másfél évig, és aztán az új igazgató, aki jött, megijedt attól, hogy cionistának fogják tartani, ezért megszüntette a boltot, holott több dollárt szedtünk össze, mint amennyi a Csepel Művek exportja volt.

Amikor aztán megszüntették a boltot, Laci lett a Kultúrában a nyugatiexport-csoport vezetője, és 1964-ben kiküldték Londonba mint a Kultúra képviselőjét. Laci a magyar kultúra, bélyeg, könyv, hanglemez értékesítésével foglalkozott. Eljárt cégekhez, és ajánlgatott angolra fordított könyveket, közös kiadásokat szervezett. Addig úgy gondoltam, hogy nekem nem kell se könyv, se hanglemez, hogy még egyszer odavesszen. Rettenetesen fájt, ami a letartóztatásom után elveszett. De Laci elment Oxfordba, és vett nekem egy lemezjátszót egy Bach lemezzel, amit hallottunk Londonban egy koncerten, ahol Yehudi Menuhin játszott [*Yehudi Menuhin (1916–1999) – amerikai születésű hegedűművész és karmester, a klasszikus hegedűirodalom kiváló tolmácsolója és a modern zene propagálója, aki sok addig szinte ismeretlen zeneművet ismertetett meg a nagyközönséggel. – A szerk.*].

Soha nem akartunk ott maradni Londonban, mi végig hittünk a rendszerben. Az elején szívből utáltam Londont, mert esett az eső júniusig, és könyörögtem Lacinak, hogy menjünk haza, de nem mentünk persze. Szürke, alacsony volt az ég, és ez nekem olyan volt, mintha koporsóban lettem volna. Később én lettem a telefonos kisasszony a kirendeltségen Londonban, és ott tanultam meg igazán angolul. Tudtam azelőtt is, de ott tanultam meg igazán.

Tizennégy évi házasság után született egy fiunk 1960-ban, Luca napján, december tizenharmadikán. A gyerek négy éves volt Londonban, és minden este fölállt a kiságyban, és elmondta az óvodai névsort. Rettenetesen vágyott a gyerekek után, úgyhogy beíratuk az óvodába méregdrágán. Első nap sírt, a második nap már nem, és úgy megtanult angolul, hogy máig megkérdezik, hogy honnan van az angol kiejtése. Csodálatosan beszél angolul.

Chelsea-ben laktunk, amit a magyar állam biztosított és fizetett a külképviseleten dolgozó családoknak. Körülbelül öt-hat magyar család lakott ott. Viszonylag jó körülmények között éltünk, de például a gyerek óvodáját már gond volt fizetni, az ottani fizetésből nehezen tudtuk kigazdálkodni. A kirendeltségen laktunk, és a kirendeltségen dolgoztunk, és minden reggel vittem a gyereket az óvodába, és a gyerek kérdezte tőlem, hogy anyu hogy mondják azt, hogy vonat angolul, mondom *train*, azt mondja a gyerek, hogy nem úgy, hanem *thrain*. És aztán rólam azt mondták a kirendeltségiek – ez egy szörnyű primitív banda volt –, hogy „persze, a Sarlósné óvodába adja a gyerekét, mert múzeumba akar járni!”. Életükben a British Múzeumba nem mentek el egy kiállításra sem, semmit az égvilágon. Ez a kereskedelmi kirendeltség volt, egyiknek sem volt kulturális érdeklődése, kivéve egy családot, akikkel aztán jóban voltunk, és sokat kirándultunk. A többieket abszolút nem érdekelt. Mi minden pénzünket erre [*a kultúrára*] költöttük, semmit nem hoztuk haza. Egy autót hoztunk, mert volt egy olyan akció, hogy a követségek rendeltek, és olcsóbban lehetett hozzájutni.

Angol barátaink nemigen lettek. Az angolokkal nem igazán lehet barátkozni. Londonban nem kerestük kifejezetten a zsidók társaságát. Nem volt ez szempont. Néha meghívtunk egy-két embert vacsorára, de nem igazán alakult ki szoros barátság. Laci búcsúpartiján több angol odajött, hogy milyen kár, hogy nem ismerkedtünk meg hamarabb.

1967-ben jöttünk haza, és addigra már Lacinak különböző állásokat ajánlottak, és akkor lett a Zeneműkiadó Igazgatója. Meghívta például Leonard Bernsteint, aki itt dedikált az egyik könyvesboltban, meg Aaron Coplandot [*Leonard Bernstein (1918–1990) – amerikai zeneszerző, karmester és zongoraművész. Aaron Copland (1900–1990) – amerikai zeneszerző és filmzeneíró, sikeresen ötvözte a modern zenét az amerikai népzenevel, ezzel egy sajátos amerikai zeneszerzési stílust honosítva meg. Számos könyvet és cikket írt, és sok helyen tanított is. – A szerk.*].

Én elvégeztem egy „public relations” tanfolyamot Londonban, és mikor visszajöttünk Londonból, a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat Propaganda Osztályára kerültem vissza. A Kultúrában a főnök, akinél azelőtt is dolgoztam, nagyon megijedt, hogy én most „public relit” végeztem, ahogy ő nevezte, és valósággal kiüldözött onnan. Később meghalt autóbalesetben. Én akkor körbetelefonáltam a társulatot, hogy „gyerekek, nem tudtok egy állást?”. És akkor beprotezsáltak a Havas Zsuzsához, aki a Konjunktúra és Piackutató Intézet vezetője volt, és ő mondta, hogy a Világgazdaságnál keresnek angolul tudó munkatársat, de akkor még más volt a neve [*A „Világgazdaság” című napilap 1968-ban jött létre Vajna János újságíró (1921–1993) kezdeményezésére. A rádiós és MTI-s múltú, ám 1956-os tevékenysége miatt mellőzött Vajna kitalálta, hogy szükség lenne egy olyan lapra, amely folyamatosan közölné a nemzetközi gazdaság híreit. – A szerk.*]. Elmentem oda, és ott volt két főnök, a Vajna Jancsi meg a Veress Pali, akik levizsgáztattak [*Veress Pál (1920–1999) – festő, grafikus. A szocialista realizmus megjelenésekor, 1948-ban az MTI-ben fordítóként helyezkedett el, és évekig nem szerepelt kiállításokon. Az újságírói pályát a művészeti életbe való visszatérése után sem hagyta el, a Világgazdaság szerkesztője lett, innen ment nyugdíjba. – A szerk.*]. Valami förtelmes szöveget kellett fordítanom a venezuelai bőrpiacról meg ilyeneket, és megfeleltem. És a Vajna Jancsi azt mondta: „Zsuzsa, ez egy vidám kupleráj, akar itt dolgozni?” És húsz évet dolgoztam ott. Imádtam, minden napját szerettem. Én mentem legelsőnek a szerkesztőségbe, fél kilencre. Leszedtem a telexgépekről az anyagokat. Volt vagy tíz telexgép, és az egész éjjel adta az anyagot. A Reutersből dolgoztunk. A külföldi híreket témák szerint csoportosítottam, és kiadtam az embereknek. Ez volt az első

feladatomban. Egy oldal volt az újságban. az „Árupiac rovat”, amit a napi információkból írtam meg. Nagyon-nagyon szerettem ezt a munkát. Mindmáig én vagyok az egyetlen, aki a volt főnököt elmege meglátogatni rendszeresen.

Aztán elkezdtem a műfordást. Az úgy jött, hogy a Carelli Gábor nevű operaénekes megírta az „Utam a Metropolitanbe” című könyvét pocsék magyarsággal [Carelli Gábor (1915–1999) – magyar származású amerikai énekes. Jogi tanulmányait Budapesten, zenei tanulmányait Budapesten és Rómában végezte, 1939-től az Egyesült Államokban élt, 1951-ben lett a New York-i Metropolitan Opera tagja. Az 1960-as évektől kezdve többször vendégszerepelt Budapesten. – A szerk.]. És akkor ideadta a Zeneműkiadó szerkesztősége, hogy próbáljak csinálni ebből egy magyar könyvet. Utána kint voltunk Moszkvában Lacival együtt egy pártkongresszuson. Ott volt egy Tito Gobbi könyv angolul, és Laci mondta, hogy próbáld meg lefordítani, és óriási siker lett [Tito Gobbi (1913–1984) – világhírű olasz bariton és színművész, Életem című könyve 1980-ban jelent meg Sarlós Zsuzsa fordításában a Zeneműkiadó Vállalatnál. – A szerk.]. Így kezdődött az én műfordítói pályafutásom. Sokáig ment ez, összesen harmincnégy könyvet fordítottam le. Angolból fordítottam, de kellett időnként a német is, például, amikor Marlene Dietrich életrajzát fordítottam. A sok könyv közül számomra két könyv nagyon kedves: Annemarie Selinko: *Désirée* és Newil Shute: *Az örökség* című könyve.

Nekünk jó volt a szocializmusban. Jártunk többször külföldön. Minden nyáron voltunk valahol. Például Olaszországban voltunk háromszor, de ez még a londoni kiküldetés alatt volt. Jártunk a szocialista országokban is természetesen. Karácsony előtől január másodikáig öt-hat autóval, baráti társaság elmentünk a szlovák–cseh határra a hegyekbe, egy Skaliková Luka nevezetű helyre, egy tünemény turistaházba. Oda jártunk sokat. A fiam lehetett olyan tizenhat éves. Mindig vittünk barátot is neki. Volt olyan, hogy a fiam kinézte az atlaszból, hogy hány vár van Csehszlovákiában, és akkor végighajszolt minket az országon. Voltunk kétszer Görögországban, és Laci volt Kubában is, de egyedül. Én rendszeresen mentem Izraelbe. Először egyedül, később Lacival, majd a fiammal, sőt az ő családja is volt kint már. 1946 után először 1964-ben mentem el Izraelbe Londonból. Izraelbe vízum kellett, így el kellett jönnöm először Pestre ezt intézni, de könnyen kijutottam. Malév géppel mentem, rendszeresen járt gép. Amíg élt még apám és anyám, nálunk laktam, később a nővéremnél.

Mi ugyan éltünk Londonban, és láttuk azt is, hogy ott mennyire más az élet, mégis hittünk az eszmében. Hittünk a szocializmusban, és hittünk Kádárnak is még nagyon sokáig. Láttuk azért azt is, hogy Kádár egyre lejjebb megy, és ez nem fog sokáig menni, de nem voltunk olyan boldogok az Antall-lal sem. Mi tisztességesen dolgoztunk végig egy életet. Nem politizáltunk nagyon. A férjem ugyan 1961-ben, a börtön után visszalépett a pártba, én azonban nem. De ez nem változtatott azon, hogy mi baloldaliak maradjunk.

A fiam közgazdász. Van egy tünemény unokám, ő a világ legszebb, legokosabb gyereke. Tizenhét éves, egy alternatív középiskolába jár. A fiam tudja, hogy zsidó származású, de nem tartja a vallást. A felesége keresztény. Semmiféle vallást nem tartanak, kivéve a karácsony estét, ami „népnemzeti ünnep”, semmi köze a valláshoz. A fiam kétszer volt Izraelben. Egyszer velünk, egyszer a családdal.

A Dohány utcai zsinagógába nem járok, időnként csak koncertekre. Nem olyan rég a katolikus barátnőmet vittem el oda, mert ő még soha nem járt zsinagógában. Meghallgattuk az „Életmenet”

javára megrendezett koncertet, de ennyi. Én akkor döntöttem el végleg, hogy nem leszek vallásos, amikor vége lett a holokausztnak. Auschwitz után döntöttem végleg úgy, hogy nem leszek egyáltalán vallásos, de még annyira se, hogy péntekenként gyertyát gyújtsak. Mert én akkor azt gondoltam, hogy az az Isten, aki megengedte, hogy hatmillió zsidót elégessenek, nekem nem nincs többé. Azóta is tartom magam ehhez, amit még Schweitzer [lásd: Schweitzer József] rabbinak is megmondtam, és egyáltalán nem vette rossz néven. Vele az ismeretség onnan van, hogy a férjemet ő temette, egy barátunk vitt el hozzá. Azóta, nagyon jó barátságban vagyok vele. Én beszélek héberül is és jiddisül is, és olyan sok magyar zsidót nem talál, akivel tudna beszélni, és boldog, hogy valakivel jiddisül tud beszélni. A feleségét is nagyon szeretem. Egyébként, amikor én Palesztinába kimentem, már nem vallásos helyre mentem. Sem a mezőgazdasági iskolában, sem a kibucban, nem gyakorolták a vallást. Annyi kapcsolatom van a Mazsihisszel, hogy a Schweitzer rabbi temette Lacit. Gyönyörű beszédet mondott. 2002. október huszonnyolcadikán halt meg. Ötvenhat évig éltünk együtt. A Kozma utcában, a szülei sírjában van eltemetve. Rengetegen voltak a temetésén, nagyon szerették.

Majdnem minden évben megyek Izraelbe, de van, hogy többször is. Egy hónapot töltök ott. Van az a nyugdíjas ház, ahol a nővérem lakik, és ott vannak vendégszobák, és ilyenkor ott lakom. Ott lehet ebédjegyet venni. A nővérem magának főzi a vackerájokat, én reggelizni fölmegek a nővéremhez, délelőtt dumálunk egyet, vagy lógunk egy-egy üzletben, vagy postára megyünk. Tizenhét levelezőlapot kell feladnom mindig a pesti ismerősöknek. Azután megebédelek, ötig pihenünk, és utána fölmegek hozzá, és dumálunk. A terrorizmustól nem félek, pedig pont ott volt egy robbantás, a nővérem falujában. A nővérem kilencven elmúlt, napi három pakli cigarettát szív el tizenhat éves kora óta. Apám csak egyszer próbálta, de úgy benyálazta, hogy csak na, és abbahagyta és kész. Én a kibucban szoktam rá, nagy nő akartam lenni.